

Lesław Spychała

"Dicunt... Gog et Magog esse Hungros...". Z problematyki średniowiecznych "origines gentium"

Średniowiecze Polskie i Powszechne 2, 89-114

2002

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Lesław Sychała

Wrocław

Dicunt... Gog et Magog esse Hungros... Z problematyki średniowiecznych *origines gentium**

W kilku przekazach, z których najstarszy dotrwał do naszych czasów w manuskrypcie pochodzącym najprawdopodobniej z X bądź XI wieku¹, zachował się interesujący zabytek średniowiecznej epistolografii, prezentujący poglądy elity wczesnośredniowiecznego duchowieństwa w kwestii *origo Hungarorum*. List stanowi odpowiedź mnicha należącego do *beatissimi Germani congregatio*, o imieniu zaczynającym się na literę *R*, na zapytanie pochodzące od biskupa Verdun (*sanctae Verdunensis aecclesiae ierarcho*), o imieniu oznaczonym sygłą *D*, wględnie — jak uważają niektórzy badacze — *V*². Autor listu pisał,

* Praca powstała w ramach realizacji projektu badawczego Komitetu Badań Naukowych nr 1 H01G 005 14 pt. *Etnogeneza ('origo gentis') Węgrów w świetle łacińskojęzycznej historiografii wieków średnich*.

¹ Zob. o rękopisach szerzej K. J. Heilig: *Der Brief des Remigius von Auxerre um 900 über die Ungarn*. „A gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet évkönyve”. 3. évf. Budapest 1933, s. 9—13; R. B. C. Huygens: *Une témoin de lac rainte de l'an 1000: la lettre sur les Hongrois*. „Latomus. Revue d'études latines” 1950, T. 15, s. 227—228; A. Németh: *A Dado-levélben szereplő eredettörténet jelentősége a Hungri népnével kapcsolatban*. In: *Tanulmányok Ritoók Zsigmond hetvenedik születésnapja tiszteletére*. Szer. I. Hermann. Budapest 1999, s. 108—110.

² Zob. E. Dümmler: *Ein Nachtrag zu Einhards Werken*. „Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde” (dalej: NA) 1885, Bd. 11, s. 233; K. J. Heilig: *Der Brief...*, s. 14, 24; A. Németh: *A Dado-levélben...*, s. 111. Por. *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descenduntium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC* (dalej: *Catalogus*). Collegit, ex veteribus iam fugientibus editionibus revocavit, in nonnullis partibus ad fidem restituit et notis, variis indicibus, appendicibus, tabulis genealogicis, indiculis pontificum, regum

że pogląd, z jakim się zetknął, pojawiający się niekiedy tak w okolicy, w której żył, jak i w rejonie Verdun, jakoby nienawistni Bogu Węgrzy byli Gogiem i Magogiem oraz ludami z nimi stowarzyszonymi, które miały zwiastować koniec świata, jest niedorzecznością. Zgodnie z prorocstwem ludy Gog i Magog miały pojawić się w czasach „najnowszych”, które właśnie — jak się mówi — nastąpiły. Dlatego uznaje się Węgrów, którzy w ostatnim czasie się ukazali i o których wcześniej nie słyszano, za Goga i Magoga. Następnie mnich zwraca uwagę, że identyfikowanym jako Gog i Magog Madziarom nie towarzy-

ac principum regnorum diversorum illustravit A. F. Gombos. T. 2. Budapestini 1937, s. 1235, 1238; R. B. C. Huygens: *Une témoin...*, s. 229, 235. Próby identyfikacji tajemniczego autora sięgają początku XVII wieku, gdy to S. Tegnagel (zm. 1636), nadworny bibliotekarz cesarski z Wiednia, wskazał na osobę (H) Rabana Maura (784–856), opata klasztoru w Fuldzie i arcybiskupa Mainz (tak też m.in. jeszcze ok. 1900 roku Gy. Pauer). Zanegował to dopiero H. Marczali, powątpiewając w jego autorstwo ze względu na znajdujący się w piśmie przekaz o Węgrach, który pochodzić mógł najwcześniej z końca IX wieku. Węgierski historyk-źródłoznawca szukał autora listu w jednym z klasztorów leżących w pobliżu Verdun, u podnóża Wogezów (Granval), zaś E. Dümmler w jednym z klasztorów św. Germana: w Paryżu lub Auxerre. E. Martene wskazał, co starał się uzasadnić K. J. Heilig, że w osobie autora widzieć należy Remigiusza z Auxerre (ok. 841–908), który od 900 roku kierował szkołą w paryskim St. Germain-des-Prés, odległym ok. 200 km od Verdun (tak też wcześniej i później m.in. J.-P. Migne, E. Dümmler, M. Manitius, A. Borst, E. Mályusz, H. Göckenjan). Za osobą Remigiusza przemawia zdaniem K. J. Heiliga sygla R oraz to, iż był on — jak to wskazał E. Dümmler — autorem innego listu, skierowanego do innego biskupa, w którym rozważał inne „uczone” kwestie; uznawany był za autorytet; żył współcześnie z Dado (880–923) oraz związany był z kongregacją św. Germana. Również analiza stylistyczna ma potwierdzać dokonaną identyfikację. Autora listu próbowano również znaleźć wśród irlandzkich zakonników w Montfaucon, w pobliżu Verdun. R. B. C. Huygens wypowiedział się przeciw identyfikowaniu go z Remigiuszem, a adresata z Dado, biskupem Verdun, uznawanym za takowego od czasów E. Martène. Za J. L. D'Achery, a podobnie jak L. Fóti, odbiorcę listu identyfikuje z Wicfridem/Wicfredem (982–972). J. Fried pisał o autorze jako o mnichu *beatissimi Germani congregatio*, prawdopodobnie od św. Germana z Auxerre, a adresata widział w biskupie Verdun, którym mógł być Berengar (940–960) lub jego następcą Wicfred. R. B. C. Huygens zwrócił uwagę na wspólny rys łączący list zakonnika R z kroniką Reginona z Prüm, zaś J. L. Csóka skłonny był uznać autora listu i kroniki świata ukończonej w 908 roku za jedną i tę samą osobę. J. L. Csóka nie zauważył jednak, że autor listu określa siebie jako członka *congregatio beatissimi Germani*, co dyskwalifikuje jego identyfikację jako Reginona. Fakt ten przemawia za osobą Remigiusza, podobnie jak uczoność i sławę autora podkreślają postawione mu pytania. Czas powstania listu uzależniano więc od identyfikacji osób autora i adresata. Bliżej próbowali datować list m.in. J. L. D'Achery, L. F. J. De la Barre — ok. 906; A. Borst po 896; J. Fried — ok. 954–955, J. Szűcs — ok. 900; A. Róna-Tas — przed 923; H. Göckenjan — między 900 a 908; A. Németh — między 913 (917) a 923. *Epistola R. ad D. episcopum Virdunensem*. In: *Veterum scriptorum et monumentorum historicorum, dogmaticorum, moralium amplissima collectio*. T. 1: *Complectens regum et principum aliorumque epistolas et diplomata bene multa. Prodiit nunc primum studio et opera Domni Edmundi*

szą żadne spośród zapowiadanych ludów (*Mosoch*, czyli *Cappadoces*; *Tubal—Hiberi siue Hispani uel ... Itali*; *Perse et Libies*, czyli *gentes Persarum et Ethiopum*; *Gomer* utożsamieni jako *Galathę, quos Gallagrecos uocamus*; *Thogorma et cetera*, czyli *Friges*; *Sabei*, ... *Arabes*; *Dedan Cartaginenses*; *Tarsis Cilices*). Pyta więc dalej retorycznie, gdzie są owe ludy przy Węgrach? Nie stanowi argumentu przemawiającego za identyfikacją Madziarów z apokaliptycznymi *gentes* również ich uzbrojenie (łuk, strzały i lance), gdyż posługuje się nim wiele innych ludów, szczególnie na wschodzie i południu ekumeny. Kon-

Martene, et Domni Ursini Durand... Montalant, Parisiis 1724, s. 230, przyp. a; Epistola cuiusdam Abbatis Monasterii S. Germani ad V. Episcopum Virdunensem de Hungris. In: Spicilegium sive collectio veterum aliquot scriptorum qui in Galliae bibliothecis delituerant. Olim editum Opera ac studio D. Lucae D'Achery... Nova editio priori accuratior, et infinitis prope mendis ad fidem MSS. Codicum, quorum varias lectiones V. C. Stephanus Baluze, ac R.P.D. Edmundus Martene collegerunt, expurgata, per L.-F.-J. De la Barre... T. 3. Montalant, Parisiis 1723, s. 368; Histoire litteraire de la France. T. 6. Par des religieux Benedictins de la Congregation de S. Maur [Osmont, Huart, Chaubert, Clousier, Durand]. Paris 1742, s. 120—121; Remigius monachus S. Germani Antissiodorensis, ordinis S. Benedicti. Notitia historica in Remigium. In: Patrologiae cursus completus ... Series secunda ... accurante J.-P. Migne. T. 131. Paris 1853, kol. 48, 963—964, przyp. a; E. Dümmler: Ein Nachtrag..., s. 233; H. Marczali: Nyugati kútők. In: A magyar honfoglalás kútőkönyve. Szer. Gy. Pauler, S. Szilágyi. Budapest 1900, s. 295—296, por. s. 329; L. Fejérfataky, H. Marczali: Hazai kútők. In: A magyar honfoglalás kútőkönyve. Szer. Gy. Pauler, S. Szilágyi. Budapest 1900, s. 394, przyp. 1 autorstwa Gy. Paulera; E. Dümmler: Zum Remigius von Auxerre. NA 1901, Bd. 26, s. 565—567; M. Manitius: Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters. Tl. 1: Von Justinian bis zur Mitte des zehnten Jahrhunderts (Handbuch der klassischen Altertums-Wissenschaft. Bd. 9. Abt. 2, Tl. 1). München 1911, s. 504, przyp. 6, s. 518—519; L. Fóti: Gog und Magog. Der anonyme Notar König Bélas. „Ungarische Rundschau“ 1912, Bd. 1, s. 640, przyp. 4; K. J. Heilig: Der Brief..., s. 8, 25—30; B. Heller: Góg és Magóg. „Ethnographia“ 1935, T. 46, s. 27; R. B. C. Huygens: Une témoin..., s. 236—238; A. Borst: Der Turmbau von Babel. Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Völker. Bd. 2. Tl. 2. Stuttgart 1958, s. 530—531; E. Mályusz: A Thuróczy-kronika és forrásai. Budapest 1967, s. 30; J. L. Csóka: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI—XIV. században (Irodalomtörténeti Könyvtár. 20). Budapest 1967, s. 336—337; Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiiba. I: 2. Szer. P. Hajdú, Gy. Kristó, A. Róna-Tas. Kézirat, 3. változatlan kiadás. Budapest 1988, s. 175; J. Fried: Endzeiterwartung um die Jahrtausendwende. „Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters“ 1989, Jg. 45, H. 2, s. 385—387; J. Szűcs: A magyar őstörténet vázlata (töredék) 1988. In: Tenze: A magyar nemzeti tudat kialakulása. Két tanulmány a kérdés elbőrlőrténetéből. Szer. I. Zimonyi (Magyar Őstörténeti Könyvtár. 3). Szeged 1992, s. 272, przyp. 13; H. Göckenjan: A német évkönyvek híradásai a magyar honfoglalásról. In: A honfoglalásokról frott forrásai. Szer. L. Kovacs, L. Veszprím (A honfoglalásról sok szemmel. 2.). Budapest 1996, s. 134; A. Róna-Tas: Megjegyzések Makk Ferenc könyvbírálatához. „Aetas“ 1998, 2—3 — <http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/aetas/98—2—3—10.htm> [s. 4]; A. Németh: A Dado-leveleiben..., s. 107, 110—115.

statuje następnie zakonnik z kongregacji św. Germana, opierając się na wywodzie św. Augustyna, iż Goga i Magoga nie należy identyfikować z konkretnymi ludami, lecz uznawać za ogólne określenie heretyków, wrogów państwa Bożego i świętego Kościoła. Skoro więc Węgrzy nie są Gogiem i Magogiem, to kim są? W żadnym z dzieł nie spotyka się nazwy tego budzącego grozę ludu. Nawet Rzymianie, którzy poznali cały świat, nic nie przekazali o Węgrach. Niektórzy mogą powiedzieć, że lud ten zwał się niegdyś inaczej. Jeśli nawet tak było, to nie wiemy, jak go zwano, konkluduje autor³.

³ Podstawę niniejszych rozważań stanowi tekst wydany przez K. J. Heiliga, uwzględniający najszerszą podstawę źródłową. R. B. C. Huygens, który również wydał tekst listu, nie znał edycji K. J. Heiliga. Poniżej przytaczamy zasadnicze wątki listu odnoszące się do zasygnalizowanej przez mnicha R identyfikacji Węgrów jako ludy Gog i Magog: „*Ac primum dicendum, opinionem, quę innumeros tam in uestra, quam in nostra regione peruasit, friuolam esse, et nihil ueri in se habere, qua putatur deo odibilis gens Hungrorum esse Gog et Magog ceteręque gentes, quę cum eis describuntur propter hoc maxime, quod dicitur: a lateribus uenies; et: post dies multos uisitaberis, in nouissimo annorum uenies ad terram, quę reuersa est gladio. Dicunt, nunc esse nouissimum saeculi tempus finemque imminere mundi et idcirco Gog et Magog esse Hungros, qui numquam antea auditi sunt, sed modo in nouissimo temporum apparuerunt. Sed considerandum attentius, quę gentes cum eis uenturę dicantur: Fili hominis, pone faciem tuam contra Gog et Magog, principem capitis Mosoch et Tubal; et paulo post: Persę et Libies, cum eis, omnes scutati et galeati, Gomer, domus Thogorma et cetera. Si ergo Hungri sunt Gog et Magog, ubi sunt gentes istę, quę cum eis uenire dicuntur? Nam Mosoch ipsi sunt Cappadoces secundum Josephum, Tubal Hiberi siue Hispani uel secundum Hebreos Itali; Persae et Libies notissimę gentes Persarum et Ethiopum; Gomer Galathę, quos Gallogreco uocamus; Togorma Friges; Sabei, quos in consequentibus commemorat, Arabes; Dedan, Cartaginenses; Tarsis Cilices siue maritimi negotiatores. Vbi ergo hę gentes sunt cum Hungris, quorum nomina saltem aut regiones ignorantur? Quod uero sagittas et arcum arripere et in sequentibus contos habere dicuntur, numquid soli Hungri hoc genere armaturae utuntur? Pene enim omnes gentes orientales et australes, plures etiam alię nationes in hoc armaturę genere confidunt, sed et Philistei sagittis plurimum leguntur. Legimus, quia Saul uulneratus est a sagittariis, et de David legimus, quia rex factus precepit, ut docerent filios Juda arcum, ut eodem genere prelii cum Philisteis discerent decertare. Iudei et quidam nostrorum iudaizantes computant Gog gentes esse Scithicas immanes et innumerabiles, quę trans Caucasum montem et Meoticam paludem iuxta Caspium mare ad Indiam usque tendantur, eas post mille annorum regnum putant a diabolo commouendas, ut ueniant in terram Israel et regnent contra sanctos multis secum gentibus congregatis, de quibus etiam in apocalypsi Johannis dicitur: Cum finiti fuerint mille anni, soluetur satanas de carcere suo et egredietur, ut seducat gentes in quattuor angulis terrę Gog et Magog et cetera. Cum ergo liber iste apocalypsis id est reuelationis titulo praenotetur, quis dubitet totum hoc esse mysticum et reuelatione, hoc est expositione, indigere? Itaque Gog et Magog non gentes esse alię corporaliter intelligende sunt, sed his nominibus inmanissima persecutio hereticorum designatur, qui contra civitatem dei, id est ecclesiam sanctam, diabolo instigante consurrexerunt de angulis et cauernis errorum [...] Gog autem tectum, Magog de tecto interpretatur, et Gog quidem heresiarcas, id est principes heresum, Magog uero*

W żadnym innym zabytku wczesnośredniowiecznego łacińskojęzycznego piśmiennictwa nie zachowała się wzmianka zwąca Węgrów *expressis verbis* ludami Gog i Magog⁴. Ludy tak nazywane, występujące już w tekście *Pisma Świętego*, były uznawane w ramach wspólnoty chrześcijańskiej i w świecie islamu za apokaliptyczne. Identyfikowano je jako różne etnosy pojawiające się na północno-wschodniej części

a Gog deductum nomen eorum sequaces et adiutores intelligimus; Gog ergo id est tectum, et Magog id est de tecto sunt heretici magistri cum sequacibus erroris sui in sublimi tecto superbie stantes et falsi nominis scientia gloriantes. De quibus et Jsaïas sub increpatione dicit: Quid tibi quoque est, quia ascendisti et tu in tecta, urbs plena, ciuitas exultans, que quia a beato Hieronimo exposita sunt, et breuitas epistolae plura de his dicere non permittit, ad nostri temporis Gog et Magog, ad Hungros scilicet ueniamus et que ista gens esse possit esse quodue solum incolat, inuestigemus. In nullis enim historiis huius monstriferae nationis nomen scriptum inuenitur, et certe nulla est in mundo regio mediterranea, nulla mediamna, nullę insulae, quas postea Romana non adierit; qui proferendi nominis curiosissima indagacione ultimam omnium insularum Tile Taprobanae quoque insulam sub ipsa perusta plaga solis positam, ipsosque Hyberboreos ultra polum nostrum feliciter uiuentes, inuestigare labore maximo etiam cum vitae periculo studuerunt, quorum industria probatum est Oceanum ex omni parte mundi esse nauigabilem. Cum igitur omnes regiones cognouerint et ad noticiam sequentium saeculorum scribendo transmiserint, cur hanc Hungrorum gentem solam pretermittere et eterno silentio dampnantes nescire uoluerunt? Potest dicere aliquis, aliud nomen huius gentis aliquando fuisse et temporis uetustate mutatum, sicut solent mutari urbium uel fluminum seu locorum nomina [...] Sic ergo hec natio forte alterius nominis in historiis habetur et propter mutatum nomen, que sit gens, non recognoscitur."

K. J. Heilig: *Der Brief...*, s. 18–23. Por. *Catalogus*. T. 2, s. 1236–1237; R. B. C. Huygens: *Une témoin...*, s. 231–234. W swoim uczonym wywodzie odniósł się mnich z kongregacji św. Germana do tekstu Biblii (*Prophetia Ezechielis* 38–39, *passim*, *Apocalypsis* b. *Ioannis* apostoli 20, 7–8), ale przede wszystkim *Commentariorum in Hiezechielem libri XIV* św. Hieronima. Sięgnął zapewne również do *De ciuitate Dei* św. Augustyna. Zob. K. J. Heilig: *Der Brief...*, s. 18–22, przyp. 40–59; R. B. C. Huygens: *Une témoin...*, s. 231–234, przyp. do w. 101–156; S. Hieronymi *presbyteri opera*. P. I. *Opera exegetica 4: Commentariorum in Hiezechielem libri XIV*. Cura et studio F. Glorie (*Corpus Christianorum. Series Latina* (dalej: CCh SL). T. 75, P. 1,4). Turnholti 1965, In *Hiezechielem XI, XXXVIII*, s. 525–527, 529; *Sancti Aurelii Augustini De ciuitate Dei libri XI–XXII*. Curauerunt B. Dombart et A. Kalb (CCh SL. T. 48, P. 14,2). Turnholti 1955, Lib. XX, c. 11, s. 720–721.

⁴ W napisanej ok. 974 roku pracy *Tana di-be Eljahu*, anonimowego Żyda, pochodzącego prawdopodobnie z Rzymu, pod ludami Gog i Magog — zdaniem S. Kohna — mogą się kryć Węgrzy. S. Kohn: *Héber kutforrások és adatok Magyarországi történetéhez*. Budapest 1881 (reprint: Budapest 1990), s. 44. Zdaniem L. Fóti występujące w *Cosmographia Aethiica* Istra ludy *Gogetas et Magogetas et Honargias* to Gog, Magog i Węgrzy. Według B. Hellera *Honargias* i jego odpowiednik pojawiający się u Pseudo-Methodiusa (*Revelationes*) to „zepsuta” nazwa biblijna. L. Fóti: *God und Magog...*, s. 631–632; B. Heller: *Góg és Magóg...*, s. 28. Zob. A. R. Anderson: *Alexander's Gate, Gog and Magog, and the Inclosed Nations* (Monographs of the Medieval Academy of America. No. 5). Cambridge, Mass. 1932, s. 51–53.

ekumeny: Scytowie, Massageci, Kimmerowie, Partowie, dziesięć plemion Izraela, ogólnie Germanie, ale też Goci, Wandalowie, Gepidzi, Frankowie, Longobardowie oraz Hunowie, Turcy, Awarzy, Arabowie, Chazarzy, Bułgarzy, Alanowie, Normanowie, Mongołowie. Gog et Magog uznawano za synonim *barbari*, *anthropophagi*, *haeretici*. Przez pewien okres zgadzali się chrześcijanie, Żydzi i mahometanie co do tego, aby wspólnotę pogan siejących zniszczenie określać w ten właśnie sposób. Identyfikacje różnych ludów z Gogiem i Magogiem charakterystyczne były dla nowo poznanych etnosów, które w związku z prowadzonymi przez nie podbojami utożsamiano z wysłannikami Szatana. Często pomocna w wykazaniu ich apokaliptycznego *origo* była etymologia, ona stanowiła koronny argument w dowodzeniu (np. w przypadku Gotów, Mongołów). Istotnym motywem literackim, związanym z Gogiem i Magogiem, obecnym również w średniowiecznej kartografii, było ich uwięzienie (przez Aleksandra Wielkiego) za niedostępnyymi górami i bramą, lokalizowanymi w Scytii lub jej sąsiedztwie⁵.

⁵ P. F. A. Nitsch's ... *Woerterbuch der alten Geographie nach den neuesten Berichtigungen zusammengetragen*. Herausgegeben und fortgesetzt von J. G. C. Hoepfner..., bey J. J. Gebauer. Halle 1794 (reprint: Hildesheim 1983), s. 387; S. Cassel: *Magyarische Alterthümer*. Berlin 1848, s. 235—236, 269, 275, 290; H. Bieling: *Zu den Sagen von Gog und Magog* (Wissenschaftliche Beilage zum Programm der Sophien-Realschule. Ostern 1882). Berlin 1882, s. 23; I. Hallberg: *L'Extrême Orient dans la littérature et la cartographie de l'occident des XIIIe, XIVe et XVe siècles*. Göteborg 1907, s. 225—230; L. Fóti: *Gog und Magog...*, s. 618—653; *Magog*. In: M. Hafen: *Realia biblica geographica, naturalia, archaeologica quibus compendium introductionis biblicae completur et illustratur...* Parisiis 1914, s. 250; A. R. Anderson: *Alexander's Gate...*, s. 1—104; B. Heller: *Góg és Magóg...*, s. 23—28; *Gog*. In: *Bibel-Lexikon*. Hrsg. von H. Haag, in Verbindung mit A. van den Born und zahlreichen Fachgelehrten. Zürich—Köln 1956, kol. 599; *Magog*. In: *Bibel-Lexicon...*, kol. 1058; A. Borst: *Der Turmbau...* Bd. 1. Stuttgart 1957, s. 225; Bd. 2, TL 1. Stuttgart 1958, s. 598; Bd. 2, TL 2, s. 725, 766, 772, 856—857; H. Wendt: *Es begann in Babel. Die Entdeckung der Völker*. Berlin—Darmstadt—Wien 1961, s. 222; *Gog*. In: *The Encyclopedia of the Bible*. New Jersey 1965, s. 93; *Magog*. In: *The Encyclopedia...*, s. 155; J. Strzelczyk: *Gog i Magog*. „Mówią Wieki” 1969, R. 12, nr 3, s. 15—18 oraz Tenże: *Szkice średniowieczne. Poznań 1987*, s. 90—98; Tenże: *Gerwazy z Tilbury. Studium z dziejów uczoneści geograficznej w średniowieczu*. (Monografie z dziejów nauki i techniki. T. 66). Wrocław—Warszawa—Kraków 1970, s. 22—23, 236; A. Kollautz, H. Miyakawa: *Geschichte und Kultur eines Völkerwanderungszeitlichen Nomadenvolkes. Die Jou-Jan der Mongolei und die Awaren in Mitteleuropa*. Klagenfurt 1970 — TL 1: *Die Geschichte*, s. 133; TL 2: *Die Kultur*, s. 189, 240; G. A. Bezzola: *Die Mongolen in abendländischen Sicht (1220—1270). Ein Beitrag zur Frage der Völkerbewegungen*. Bern—München 1974, s. 54, 126, 128—129, 132, 165; O. J. Maenchen-Helfen: *Die Welt der Hunnen. Eine Analyse ihrer historischen Dimension*. Deutschsprachige Ausgabe besorgt von R. Göbl. Wien—Köln—Graz 1978, s. 3, 347; K. Czeglédy: *A szír Nagy Sándor-legendája*. In: Tenże: *Magyar történeti tanulmányok*. (Budapest Oriental Reprints. Series A 3).

Źródła dostarczają wielu danych, które można połączyć z zasygnalizowaną przez R opinią, a dokładniej mówiąc — z motywem izolacji i uwolnienia uwięzionych, barbarzyńskich ludów. W świetle całego szeregu (często powiązanych filiacyjnie) przekazów „zachodnich”, cesarz i król wschodniofrankijski Arnulf (ok. 850—888/899) uwolnił Węgrów z zamknięcia, pragnąc ich wykorzystać jako swoich sojuszników w walce przeciwko Świętopelkowi wielkomorawskiemu (870—894). Na tę informację w kontekście identyfikacji Madziarów z ludami Gog i Magog uwagę zwrócili już m.in. L. Fóti i G. Fasoli⁶.

Budapest 1985, s. 339—340; D. J. A. Ross: *Alexander Historiatus. A Guide to medieval illustrated...* (Beiträge zur klassischen Philologie. Bd. 186). Frankfurt am Main 1988, s. 34—35; P. G. Bietenholz: *Historia and Fabula. Myths and Legends in Historical Thought from Antiquity to the Modern Age.* (Brill's Studies in Intellectual History. Vol. 59). Leiden—New York—Köln 1994, s. 121—137; K. Zalewska-Lorkiewicz: *Ilustrowane 'mappae mundi' jako obraz świata. Średniowiecze i początek okresu nowożytnego.* (Res Humanae. Studia). Cz. 1. Warszawa 1997, s. 78—81, 83—84, 117. Uwięzione ludy Gog i Magog przedstawione zostały m.in. na *mappae mundi* z: 1) Ebstorf — K. Miller: *Kurze Erklärung der Weltkarte des Frauneklosters Ebstorf.* Köln 1896, s. 36—37; Tenze: *Die Ebstorkarte, eine Weltkarte aus dem 13. Jahrhundert.* Herausgegeben und erläutert von ... Stuttgart und Wien 1900, s. 60—61, 112; I. Hallberg: *L'Extrême Orient...*, s. 228, 280—285; J. Strzelczyk: *Szkice...*, s. 94, 97, na której zresztą występuje też Derbend (*Terbant civitas*), od VI wieku znany jako *Brama Kaspijska (Porta Caspiae)* lub *Żelazne Wrota (Porta Ferrea)* — K. Miller: *Kurze Erklärung...*, s. 35; Tenze: *Die Ebstorkarte...*, s. 59; I. Hallberg: *L'Extrême Orient...*, s. 184—187; A. Borst: *Der Turmbau...*, Bd. 2, Tl. 2, s. 830; J. Strzelczyk: *Szkice...*, s. 97. K. Zalewska-Lorkiewicz: *Ilustrowane...*, Cz. 1, s. 81; 2) Hereford — Tamże, s. 82; 3) Vercelli — Tamże, s. 83.

⁶ L. Fóti: *Gog und Magog...*, s. 641; G. Fasoli: *Le incursioni ungarie in Europa nel secolo X.* (Biblioteca storica Sansoni. Nuova serie 11). Firenze 1945, s. 34—35. Zdaniem B. Hellera i G. Fasoli dużą rolę przy identyfikacji Węgrów z ludami Gog i Magog odegrało podobieństwo brzmienia endoetnonimu *magyar* i nazwy *Magog*. B. Heller: *Góg és Magóg...* s. 27—728; G. Fasoli: *Le incursioni...*, s. 34—35. Trudno się z tym zgodzić, gdyż *Magog*, którego mieli na myśli badacze, to niewątpliwie występujący w wielu źródłach, m.in. również w kronikach węgierskich XIII—XV wieku, władca Scytii, syn biblijnego Jafeta. Nie ma on — naszym zdaniem — nic wspólnego, poza zbieżnością fonetyczną, z identyfikacją Madziarów z ludami Gog i Magog. Dodać należy również, iż nie mamy żadnych zachowanych świadectw, które potwierdzałyby znajomość endoetnonimu Węgrów w IX—X wieku na łacińskim Zachodzie, a tym samym dawały asumpt do wyrażenia zaprezentowanego przez badaczkę włoską poglądu. Zob. L. Spychała: *Etnogeneza ('origo gentis') Węgrów w świetle łacińskojęzycznej historiografii wieków średnich* — maszynopis pracy doktorskiej, Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego. Wrocław 2000, s. 105—111, 312—315, 369—370. H. Graetz powiązał nazwanie Węgrów jako ludy Gog i Magog z panującym podówczas (!) przeświadczeniem o ich scytyjskim rodowodzie. Wskazał jednak jedynie na przekaz Reginona z Prüm. Zob. H. Graetz: *Geschichte der Juden vom Abschluß des Talmud (500) bis zum Aufblühen der jüdisch-spanischen Cultur (1027).* (Geschichte der Juden von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart. Bd. 5). Magdeburg 1860, s. 355—358, przyp. 2.

Najstarszą taką zapiskę, o wyraźnie moralizatorskim charakterze, która legła u podstawy późniejszych przekazów, spotykamy w *Antapodoseos seu Rerum per Europam gestarum libri VI* Liudpranda (ok. 920—972), biskupa Cremony:

„*Ungariorum gens, cuius omnes poene nationes experte sunt sevitiam, [...] nobis omnibus tunc temporis habebatur ignota. Quibusdam namque difficilimis separata a nobis erat interpositionibus, quas clusas nominat vulgus, ut neque ad meridianam neque ad occidentalem plagam exeundi habuerit facultatem [...] Cui [i.e. Arnulfo regi] Centebaldus, Maravanorum dux, viriliter repugnabat.*”⁷ oraz: *Arnulfus [...], cum Centebaldum Maravanorum ducem, quem supra memoravimus, sibi viriliter repugnantem debellare nequiret, depulsis his, pro dolor, munitissimis interpositionibus, quas vulgo clusas nominari prediximus, Hungariorum gentem, cupidam, audacem, omnipotentis Dei ignaram, scelerum omnium non insciam, caedis et rapinarum solummodo avidam, in auxilium convocat [...]*”⁸

Mniej więcej w tym samym czasie Widukind z Korwei (ok. 925—973) (*Res gestae Saxonicae*) zapisał pokrewną informację:

„*Avares [i.e. Ungari] [...], ut quidam putant, reliquiae erant Hunorum [...] [qui] Victi [...] a magno Karolo et trans Danubium pulsii ac ingenti vallo circumclusi, prohibiti sunt a consueta gentium depopulatione. Imperante autem Arnulfo, destructum est opus, et via eis nocendi patefacta, eo quod iratus esset imperator Centepulcho regi Marorum.*”⁹

Być może niezależnym, współczesnym przekazem jest zapis *Annales Sangallenses maiores*, zamieszczony w redakcji sporządzonej ok. 956 roku: *Arnolfus contra Maravenses pergebat, et Agarenos [i.e. Ungaros], ubi reclusi erant, dimisit.*¹⁰

Powyższe informacje Liudpranda i Widukinda okazały się „atrakcyjne” dla niejednego z późniejszych dziejopisów, którzy często niemal dosłownie je przytaczali. Z *Antapodosis* Liudpranda czerpali: Sigebert z Gembloux (ok. 1030—1112) — *Vita S. Wicberti, Chronographia*¹¹,

⁷ *Liudprandi Antapodoseos libri VI*. W: MGH S. T. 3. Ed. G. H. Pertz. Lib. I, c. 5, s. 276; *Catalogus*. T. 2, s. 1469.

⁸ MGH S. T. 3, Lib. I, c. 13, s. 279; *Catalogus*. T. 2, s. 1469.

⁹ *Widukindi Res gestae Saxonicae*. Ed. G. Waitz. W: MGH S. T. 3, Lib. I, c. 18—19, s. 425—426; *Catalogus*. T. 3. Budapestini 1938, s. 2660.

¹⁰ *Annales Sangallenses maiores*. Ed. I. Arx. W: MGH S. T. 1, ad a. 892, s. 77; *Catalogus*. T. 1, s. 199.

¹¹ *Vita Wicberti*. W: MGH S. T. 8. Ed. G. H. Pertz, c. 14, s. 513; *Catalogus*. T. 3, s. 2626; *Chronica Sigeberti Gemblacensis*. Ed. L. C. Bethmann. W: MGH S. T. 6. Hannoverae 1844, ad a. 893, s. 343, ad a. 903, s. 345; *Catalogus*. T. 3, s. 2126.

Ekkehard z Aura (zm. po 1125) — *Chronicon universale*¹², Annalista Saxo (XII wiek) — *Chronicon*¹³ (?), prezbiter Magnus z Reichersberg (zm. 1195) — *Chronicon Reicherspergense*¹⁴, Alberyk z Trois-Fontaines (zm. 1252) — *Chronica*¹⁵ i Hermann Corner (zm. ok. 1437) — *Chronica novella*¹⁶ (?). Na przekazie Widukinda oparł się Ekkehard¹⁷. Z kolei tekst opata klasztoru w Aura posłużył za podstawę Annaliście Saxo¹⁸ i Hermannowi Cornerowi¹⁹. Z kroniki Ekkeharda miał też korzystać — jak sygnalizuje A. F. Gombos — autor *Sächsische Weltchronik* (ok. 1260)²⁰. Największy jednak wpływ na dziejopisarstwo wywarł przekaz Sigeberta zawarty w *Chronographia*. Sięgnęli po niego: autor *Chronicon S. Bavonis Gandensis*²¹, Helinand (zm. 1227) — *Chronicon*²², Alberyk z Trois-Fontaines — *Chronica*²³, Jacques de Guise (zm. 1399) — *Annales Hannoniae*²⁴ i autor *Chronicon Belgicum magnum* (XV² wiek)²⁵. Wpływ kroniki Alberyka daje się zauważyć jedynie w *Chronicon Belgicum magnum*²⁶. Być może do powyższych informacji

¹² *Ekkehardi Uraugiensis Chronica*. Ed. G. Waitz. W: MGH S. T. 6, ad a. 888, s. 173; *Catalogus*. T. 2, s. 886.

¹³ *Annalista Saxo*. Ed. G. Waitz. W: MGH S. T. 6, ad a. 901, s. 590; *Catalogus*. T. 1. Budapestini 1937, s. 216.

¹⁴ *Chronica collecta a Magno presbytero*. Ed. W. Wattenbach. W: MGH S. T. 17, ad a. 889, s. 484; *Catalogus*. T. 2, s. 1484—1485.

¹⁵ *Albrici monachi Triumfontium Chronicon*. Ed. P. Scheffer-Boichorst. W: MGH S. T. 23, ad a. 893, s. 748; *Catalogus*. T. 1, s. 23.

¹⁶ *Chronica novella*. W: *Catalogus*. T. 2, ad a. 887, s. 1152.

¹⁷ MGH S. T. 6: *De origine Saxonum*, s. 179; *Catalogus*. T. 2, s. 866—867.

¹⁸ Zob. przyp. 13.

¹⁹ Zob. przyp. 16.

²⁰ *Sächsische Weltchronik*. W: *Catalogus*. T. 3, c. 144, s. 2102.

²¹ *Chronicon S. Bavonis Gandensis*. W: *Catalogus*. T. 1, ad a. 893, s. 522.

²² *Helinandus monachus. Chronicon*. W: *Catalogus*. T. 2, Lib. 48, s. 1127.

²³ MGH S. T. 23, ad a. 903, s. 752; *Catalogus*. T. 1, s. 24.

²⁴ *Iacobi de Guisia Annales historiae illustrium principum Hanoniae*. W: MGH S. T. 30, p. 1, Lib. XIV, c. 19, s. 175; *Catalogus*. T. 2, s. 1215.

²⁵ *Chronicon Belgicum magnum*. W: *Catalogus*. T. 1, s. 524.

²⁶ Zob. przyp. 25. Ujmując inaczej, Ekkehard z Aura czerpał z przekazów Liudpranda i Widukinda, praktycznie nie kompilując z nich, tylko je kopiując. Annalista Saxo oparł się na przekazie Ekkeharda z Aura, który skrócił i dość samodzielnie przerobił. Możliwe, że znał też tekst Liudpranda. Sigebert z Gembloux, tak w *Vita S. Wicberti*, jak i w *Chronographia* posłużył się pracą Liudpranda, przejmując stosunkowo wiersz jego tekst, wzbogacając przy tym o własny komentarz, przy czym za tekst pierwotny uchodzi *Chronographia*, która dostarczyła tworzywa do *Vita S. Wicberti. Chronicon S. Bavonis Gandensis* wyraźnie nawiązuje do *Chronographia* Sigeberta; *Chronicon Reicherspergense* czerpie z Liudpranda, przy czym autor zapisu w *Codex Iohannis Grazensis* oddaje tekst źródła obszerniej i wierniej. Alberyk z Trois-Fontaines niemal słowo w słowo powtarza przekazy Liudpranda i Sigeberta (*Chronographia*); Jacques de Guise podaje niewolniczo za przekazem Sigeberta (*Chronographia*). Tekst zachowany

nawiązują przekazy *Annales Ratisponenses* (XII wiek)²⁷; Bartłomieja z Lukki (1236—1326/1327) w *Historia ecclesiastica*²⁸ i Teodoryka Engelhusiusa (zm. 1434) — *Chronicon*²⁹.

W wymienionych tutaj tekstach, dla których pierwotnym źródłem było głównie *Antapodosis* Liudpranda, pojawia się sformułowanie w rodzaju: *quibusdam difficilimae interpositiones quas clusas nominat vulgus* [jakieś najnieodostępniejsze odstępny, które ogół zwie zagonami], *munitissimae interpositiones, quas vulgo clusas nominant* [umocnione (obwarowane) odstępny, które pospolicie zwie się zagonami] itp. Wyrażenie *difficilimae interpositiones/clusae* sugerowało by istnienie jakichś obszarów buforowych, zwykle słabo zaludnionych, trudnych do przebycia ze względu na miejscowe warunki naturalne. Z kolei zwrot *munitissimae interpositiones* wskazuje na bliżej nieokreślone umocnienia. O tym, że nie chodzi tu jedynie o trudne do przebycia pustkowia, świadczą wyraźne informacje źródeł mówiące o usunięciu, zniszczeniu lub otwarciu owych przeszkód. Najprawdopodobniej kronikarze mieli na myśli jakiś rodzaj polowych konstrukcji obronnych, zwanych zasiekami³⁰. W ten sposób przynajmniej odczytał przekaz Liudpranda Ekkehard, używając w miejsce *clusae* określenia *clusurae*, zapewne jako *clausurae* (zapora, przeszkoda, miejsce zamknięte/obwarowane, zasieki)³¹, a za nim Hermann Corner, pisząc *clausulae* (miejsce zamknięte, zapora)³².

Klucz do rozwiązania tej zagadki zdaje się kryć w przekazie Widukinda i postępującego za nim Ekkeharda oraz Annalisty Saxo. Widukind używa określenia *vallum* (wał obronny, szaniec), Ekkehard zaś,

w *Chronicon Belgicum magnum* oddaje wiernie zapisy Sigeberta (*Chronographia*) i Alberyka, tak że trudno stwierdzić, który z nich rzeczywiście posłużył autorowi za podstawę. Hermann Corner podąża za przekazem Ekkeharda z Aura, przy czym znać on mógł również *Antapodosis*. Zgodności między tekstami Ekkeharda i Liudpranda zamykają problem proveniencji tekstu *Chronica novella*.

²⁷ *Annales Ratisponenses*. W: MGH S. T. 17, ad a. 894, s. 582; *Catalogus*. T. 1, s. 187.

²⁸ *Ptolemaeus Lucensis. Historia ecclesiastica*. W: *Catalogus*. T. 3, Lib. 16, c. 35, s. 2006.

²⁹ *Theudoricus Engelhusius. Chronicon*. W: *Catalogus*. T. 3, ad a. 888, s. 2190. Zdaniem G. Fasoli również w *Annales Fuldenses*, sięgających do 902 roku, miała znajdować się pod rokiem 992 [sic!] wzmianka nawiązująca do uwolnienia i sprowadzenia przez Arnulfa Węgrów. G. Fasoli: *Le incursioni...*, s. 34, przyp. 47.

³⁰ Por. J. Leśny: *Zasieki*. W: SSS. T. 7 i suplementy. Wrocław 1982, s. 76—82; Gy. Kristó: *Gyepű*. W: *Korai magyar történeti lexikon (9—14. század)* (dalej: KMTL). Főszer. Gy. Kristó, szer. P. Engel, F. Mak k. Budapest 1994, s. 242.

³¹ Zob. *Lexicon Latinitatis medii aevi Hungariae* (dalej: LLMAeH). Vol. 2. Ed. I. Boronkai. Budapest 1991, s. 146; Gy. Kristó: *Gyepű...*, s. 242.

³² LLMAeH. Vol. 2, s. 146.

a za nim Annalista Saxo, zapewne ku spotęgowaniu wrażenia czytelnika, piszą *ingens vallum (potężny wał/szaniec)*³³. Trudno jednak stwierdzić, co dziejopisowie mieli na myśli oraz czy Liudprand i Widukind pisali o tym samym? Czy chodziło o tzw. *Limes Avarorum*, będący odpowiednikiem *Limes Saxoniae*³⁴, a być może należy cofnąć się jeszcze dalej w przeszłość i widzieć tu pozostałości *Limes Romanus*³⁵? Ze względu na chronologię za bardziej prawdopodobne uznać można, że Widukind, używając etnonimu *Auares*, którym to kronikarz saski określa Węgrów³⁶, wskazywać się zdaje — jak to sygnalizowali już L. Fóti i G. Fasoli³⁷ — na tzw. awarski *hring(us)*, poświadczony źródłowo w końcu VIII i początkach IX wieku.

Badacze sądzą, że miejsc zwanych ringami było więcej i widzą w nich umocnienia spełniające tak zadania obronne, jak i komunikacyjne. W tzw. głównym ringu, znajdującym się gdzieś nad dolną Ciśą, znajdować się miał zgromadzony przez Awarów podczas wypraw łupieskich, a wzbudzający pożądanie postronnych, skarb³⁸. Tam też odbywały się narady dostojników awarskich. Według G. Nagy'a na obszarze historycznych Węgier było ok. 320 takich grodów i szańców, z których ok. 200 było obwałowanych. W. Szymański pisze o zaledwie kilku tego rodzaju obiektach, każdy wielkości grodu, zdaniem zaś A. Kollautza i H. Miyakawa jeden z takich szańców mógł mieć — jak domniemywują badacze w oparciu o wzmiankę *Gesta Caroli Magni* — ok. 80 km średnicy (!)³⁹. Z awarskim *hring(us)* próbowano łączyć nazwę miasta Győr (węg. *gyűrű* — *pierscień*; w znaczeniu *twierdza w kształcie pierścienia*)⁴⁰. I. Bóna, analizując przekazy źródłowe zwią-

³³ Pojęcie *vallum* pochodzi od *vallus*, ale ich rozgraniczenie nie jest precyzyjne. Por. A. Jougan: *Słownik kościelny łacińsko-polski*. Warszawa 1992, s. 716; *Słownik łacińsko-polski*. Red. M. Plezia. T. 5. Warszawa 1999, s. 528—529.

³⁴ Zob. G. Labuda: *Limes Saxoniae*. W: SSS. T. 7, s. 60—61.

³⁵ Zob. J. Wielowiejski: *Limes Romanus*. W: SSS. T. 7, s. 57—60.

³⁶ Zob. L. Tyszkiewicz: *Sasi i inne ludy w 'Dziejach Saskich' Widukinda z Korwei*. W: *Acta Universitatis Wratislaviensis*. No 195. „Historia”. T. 23. Wrocław 1974, s. 19—23 (szczególnie s. 19); L. Spychała: *Etnogeneza...*, s. 43—52 (szczególnie s. 45, 51).

³⁷ L. Fóti: *Gog und Magog...*, s. 641; G. Fasoli: *Le incursioni...*, s. 34.

³⁸ Zob. P. Váczy: *A frank háború és az avar nép*. „Századok” 1974, 108. évf., s. 1052; I. Bóna: *Az Avar Birodalom végnapjai. Viték és új eredmények*. In: *Honfoglalás és régészet*. Szer. L. Kovács. (A honfoglalás sok szemmel. 1). Budapest 1994, s. 73.

³⁹ A. Kollautz, H. Miyakawa: *Geschichte...*, Tl. 2, s. 13—17; W. Szymański: *Awarzy*. W: W. Szymański, E. Dąbrowska: *Awarzy, Węgrzy*. (Kultura Europy wczesnośredniowiecznej. Z. 5). Wrocław 1979, s. 23, 87—88.

⁴⁰ P. Tomka: *9. századi népszerű a Kisalföldön*. In: *Honfoglalás és régészet...*, s. 99; L. Kiss: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. 1. köt. Budapest 1988, s. 548.

zane z upadkiem kaganatu Awarów, zwraca uwagę na informacje dotyczące bitwy Awarów z Frankami (791) w okolicach *Mons Comagenis, Chumiberg* (Las Wiedeński, Kamberg). Wówczas to Awarzy mieli zniszczyć umocnienia (szańce) znajdujące się na granicy z Frankami. Być może wspomnieniem tego epizodu dziejów awarskich jest relacja o bitwie Rzymian z Hunami między *Cezu(a)maur* (Zeiselmaur) i *Tulna* (Tulln), znajdująca się w węgierskiej „historii huńskiej”⁴¹.

W dziejopisarstwie łacińskim wieków średnich spotykamy już wcześniej motyw sprowadzenia przez chrześcijańskiego władcę na pomoc dzikich, barbarzyńskich ludów, uwolnionych z zamknięcia. Według tzw. *Fredegara*, a za nim wielu innych autorów średniowiecznych, cesarz *Herakliusz* (610—641), tocząc wojnę z Arabami (*Saraceni, Agareni*), miał pozyskać sojusznika w uwięzionych przez Aleksandra Wielkiego, a mieszkających za górami Kaukazu (*ultra montem Caucasi gentes sevissimae*)⁴². Jeśli weźmiemy pod uwagę, że wspomniane tu ludy określane są jako barbarzyńskie, uwięzione zostały przez Aleksandra Wielkiego i odgradzone są od świata górami (Kaukaz), to trudno nie oprzeć się wrażeniu, że mamy tu do czynienia z szeroko rozpowszechnionym w średniowiecznej tradycji motywem ludów *Gog* i *Magog*. Do cech wspólnych obu relacji dziejopisarskich zaliczyć można: barbarzyństwo (pogaństwo), uwięzienie oraz uwolnienie ludów.

⁴¹ *Simonis de Kéza Gesta Hungarorum*. Praefatus est, textum recensuit, annotationibus instruxit A. Domanovszky. W: SRH. Vol. 1, c. 9, s. 150, c. 11, s. 152; *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*. Praefatus est, textum recensuit, annotationibus instruxit A. Domanovszky. W: SRH. Vol. 1, c. 9, s. 260, c. 11, s. 263, c. 24, s. 282; I. Bóna: *Az Avar...*, s. 70—72. Zob. też: P. Váczy: *A frank háború...*, s. 1054—1055.

⁴² *Chronicarum quae dicuntur Fredegarii Scholastici libri IV*. W: MGH SRM. T. 2, Lib. IV, c. 66, s. 153. Zob. też *Chronicon Vedastinum*. Ed. G. Waitz. W: MGH S. T. 13, s. 692; *Aimoni Historiae Francorum libri IV*. W: *Patrologiae cursus completus... Series Latina prior...* (dalej: PL). Accurante J.-P. Migne. T. 139. Paris 1853, Lib. IV, c. XXII, kol. 783; *Chronicon Wirziburgense*. Ed. G. Waitz. W: MGH S. T. 6, c. 26, s. 25; *Ekkehardi Chronicon universale*. W: MGH S. T. 6, s. 153; *Chronicon Hugonis monachi Viridunensis et Divionensis abbatis Flaviniacensis*. W: MGH S. T. 8. Ed. G. H. Pertz, Lib. I, s. 323; *Otonis episcopi Frisingensis Chronicon*. Ed. R. Wilmans. W: MGH S. T. 20, Lib. V, c. 9, s. 220 oraz *Otonis episcopi Frisingensis Chronica sive Historia de duabus civitatibus*. Editionis quam paraverat A. Hofmeister textum denuo imprimendum curavit W. Lammer. (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters). Bd. 16. Darmstadt 1980, s. 396; *Gotifredi Viterbiensis Pantheon*. Ed. G. Waitz. W: MGH S. T. 22, Particula XXII, c. 28, s. 196; *Chronicon Epternacense auctore Theoderico monacho*. Ed. L. Weiland. W: MGH S. T. 23, c. 29, s. 45; *Annales Magdeburgenses*. W: MGH S. T. 16, ad a. 636, s. 129. Zob. P. G. Bietenholz: *Historia and Fabula...*, s. 125—126.

Trudno jednak uznać przekazy Liudpranda i Widukinda za adaptację opowieści o Herakliusz. Nasuwa się w takim razie pytanie o źródła informacji Liudpranda i Widukinda. Z analizy porównawczej tekstów wynika, że Liudprand (który rozpoczął pisanie *Antapodosis* ok. 958 roku, a przerwała mu to dopiero śmierć w 972 roku) oraz Widukind (tworzący w drugiej połowie X wieku, który zdaniem jednych badaczy pierwszą redakcją swoich *Res gestae Saxonicae* ukończył ok. 958, zdaniem innych ok. 968 roku⁴³) mogli czerpać albo ze wspólnego źródła, albo mnich z Korwei sięgnął po pracę biskupa Cremony. W zyciorysach obu kronikarzy można znaleźć pewną łączącą ich nić. Obaj byli powiązani z dworem Ottonów. Liudprand w 956 roku pojawia się u boku Ottona I i w jego imieniu bierze udział w misjach dyplomatycznych, m.in. do Konstantynopola. Widukind co prawda nie był tak blisko jak Liudprand powiązany z dworem cesarskim, jednak swoje dzieło dedykował córce cesarza Ottona I, Matyldzie⁴⁴. Należy jeszcze zwrócić uwagę na lakoniczną wzmiankę *Annales Sangallenses maiores*, których tron powstał ok. 956 roku, a które potem kontynuowano aż po rok 1056. Być może jej źródła można szukać również na dworze władców niemieckich, a biorąc pod uwagę chronologię powstania powyższych przekazów, byłaby ona wcześniejsza niż relacje Liudpranda i Widukinda.

G. Waitz zwrócił uwagę na zgodność między Liudprandem i Widukindem właśnie w odniesieniu do interesującego nas fragmentu, ale nie sądzi, aby Widukind czerpał z *Antapodosis*⁴⁵. Uznał prawdopodobnie, że zgodność merytoryczna między obu tekstami — i to tylko w tym jednym fragmencie — nie upoważnia do wnioskowania o znajomości dzieła Liudpranda w drugiej połowie X wieku w Korwei. Natomiast Gy. Györffy skłonny jest uznać za możliwe, że kronikarz saski posłużył się tekstem biskupa Cremony⁴⁶. Naszym zdaniem o samodzielności Widukinda stanowi brak zgodności w zakresie frazeologii obu tekstów oraz początek zapisu mówiący o wypędzeniu przez Karola Wielkiego Awarów poza Dunaj i otoczeniu ich potężnym wałem, o czym nie informuje doradca Ottona I.

⁴³ Zob. MGH S. T. 3, s. 411—412; J. Strzelczyk: *Widukind*. W: SSS. T. 6, s. 423; W. Wattenbach, R. Holtzmann: *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Die Zeit der Sachsen und Salier*. Tl. 1, H. 1—2: *Das Zeitalter des Ottonischen Staates (900—1050)*. Neuausgabe, besorgt von F.-J. Schmale. Darmstadt 1978, s. 26—27.

⁴⁴ MGH S. T. 3, Lib. I, praefatio, s. 416. Zob. M. Manitius: *Geschichte...*, s. 715; J. Strzelczyk: *Widukind...*, s. 423; W. Wattenbach, R. Holtzmann: *Deutschlands...*, s. 27.

⁴⁵ MGH S. T. 3, s. 410.

⁴⁶ *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai*. Sajtó alá rendezte Gy. Györffy. Budapest 1988, s. 246.

Zasygnalizować tu warto, że relacje źródeł „zachodnich” o istnieniu umocnień w Kotlinie Karpackiej i powiązaniu ich z Węgrami zdają się pozostawać w związku z przekazem „historii huńskiej” kronik węgierskich XIII—XV wieku, zachowanej w wielu powiązanych filiacyjnie źródłach, według której wywodzący się od Hunów Szeklerzy mieli przed przybyciem Węgrów, w oczach wielu średniowiecznych dziejopisów spokrewnionych z Hunami lub wręcz z nimi identyfikowanych, schronić się w miejscu zwanym *campus Chigle* (*Gesta Hungarorum* Szymona z Kéza)⁴⁷ / *campus Chiglamezei* (*Familia Chronicorum Budensium*, *Familia Chronicorum Vindobonensium*⁴⁸, *Chronicon Posoniense*)⁴⁹ / *campus Czyglamezew* (*Chronica Hungarorum* Jana Thuróczy'ego)⁵⁰ / *veld Chigula Zamey* (*Vngerische Cronicke* Henryka z Mügelna)⁵¹, co badacze oddają w języku węgierskim jako *Csiglamez*đ. Łacińskie *campus* — *pole* jest odpowiednikiem drugiego członu węgierskiej nazwy *-mez*đ (*-mezei*, *-mezew*, *Zamey*) o tym samym znaczeniu. Mamy tu więc do czynienia z typowym tautologizmem. Nie udało się do tej pory zidentyfikować tego miejsca. Wskazywano na miejscowość *Csögl(y)e* w komitacie Veszprém, znaną po raz pierwszy z dokumentu z 1275 roku (*Chygle*).

Pod względem etymologicznym nazwa miejscowa *Csögle* łączy się z (*campus*) *Chigle* kronik węgierskich⁵². Autor „historii huńskiej”,

⁴⁷ SRH. Vol. 1, c. 21, s. 162.

⁴⁸ Tamże, c. 21, s. 278—279.

⁴⁹ *Chronicon Posoniense*. Praefatus est, textum recensuit, annotationibus instruxit A. Domanovszky. W: SRH. Vol. 2. c. 19, s. 30.

⁵⁰ *Johannes de Thurocz. Chronica Hungarorum*. Vol. 1: *Textus*. Ediderunt E. Galantai et J. Kristó. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series nova (dalej: BSMRAe. SN). T. 7. Budapest 1985, c. 26, s. 57. W początku XVI wieku Maciej z Miechowa w *Tractatus de duabus Sarmatiis* podaje jeszcze tę nazwę za kroniką Jana Thuróczy'ego: *Czakle. Tractatus de duabus Sarmatiis, Asiana et Europiana et de contentis in eis... Mathie de Myechow*. Auguste Vindeliciorum 1518, De Sarmatia Asiana, Lib. I, c. 5 oraz *Catalogus*. T. 2, Lib. I, c. 14, s. 1610.

⁵¹ *Chronicon Henrici de Mügeln Germanice conscriptum*. Praefatus est, textum recensuit, annotationibus instruxit E. Travnik. W: SRH. Vol. 2, c. 11, s. 125.

⁵² D. Csánki: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. 3. köt. Budapest 1897 (reprint: Budapest 1985), s. 226—227; J. Horváth (jr): *A hun-történet és szerzője*. „Irodalomtörténeti Közlemények” 1963, 67. évf., s. 474; *Thuróczy János. A magyarok krónikája. Az 1486-ban Augsburgban nyomtatott, az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött ősnymtatvány színezett fametszeteinek hasonmásával illusztrálva*. Fordította J. Horváth (jr). Budapest 1978, s. 495, przyp. 144; *Képes Krónika*. Fordította I. Bellus, a kísérőtanulmányokat D. Dercsényi, Gy. Kristó és K. Csapodiné Gárdonyi, a jegyzeteket Gy. Kristó írta. Budapest 1986, s. 284—285, przyp. 109; *Képes Krónika. Latin eredetijének magyar fordítása*. Fordította I. Bellus, a fordításhoz kapcsolódó jegyzeteket Gy. Kristó készítette, a kísérő

identyfikowany dość powszechnie z Szymonem z Kéza, od którego pochodzi pierwotnie ta wzmianka, areną wydarzeń związanych z Hunami uczynił właśnie Zadunaje, a więc część Węgier, skąd pochodził. Nie bez znaczenia jest fakt, że Szeklerzy, uznawani ostatnio coraz częściej za etnos przynajmniej częściowo pochodzenia tureckiego, pełnili funkcję strażników granic monarchii węgierskiej. Możliwe więc, że nazwa ta jest refleksem odgrywanej przez nich roli. Zachowane w kronikach węgierskich określenie pochodzi z języka starotureckiego (a raczej chazarsko-kawarskiego): *ciyla* — *miejsce, gdzie jest wysokie ogrodzenie, zaporą, zasieki* i odpowiada ono węgierskiemu *gyepű*⁵³. Etymologia tej nazwy zdaje się nawiązywać do wskazanych informacji źródeł „zachodnich”. Tak w tekstach Liudpranda i Widukinda oraz nawiązujących do nich przekazach, jak i świadectwach węgierskich kronik XIII—XIV wieku mowa jest o trudnych do bliższego zlokalizowania umocnieniach znajdujących się na obszarze, który znalazł się później w ramach historycznych Węgier. Wątek ten nawiązuje najprawdopodobniej do ringów Awarów oraz — w przypadku kronik węgierskich — do informacji Jordanesa o pozostaniu na terenie Kotliny Karpackiej resztek Hunów⁵⁴. Na to nakłada się dość szeroko rozpowszechniona w źródłach średniowiecznych identyfikacja Hunowie—Awarzy—Węgrzy⁵⁵.

Motyw zamknięcia, izolacji Węgrów spotykamy jeszcze w kilku innych zabytkach historiograficznych. *Miracula S. Apri* (po 978), źródło wysoko oceniane przez G. Waitza, podaje:

tanulmányokat D. Dercsényi, Gy. Kristó és K. Csapodiné Gárdonyi írta, Budapest 1987, s. 59, przyp. 109; *Johannes de Thurocz...* Vol. 2/1: Commentarii. P. 1: *Ab initiis usque ad annum 1301*. Composuit E. Mályusz, adiuvante J. Kristó. W: BSMRAe. SN. T. 8. Budapest 1988, s. 133—134; L. Kiss: *Földrajzi nevek...*, I. köt., s. 329, 343; Gy. Györffy: *A csatlakozott népek*. In: Tenze: *A magyarság keleti elemei*. Budapest 1990, s. 48; Tenze: *Krónikáink és a magyar történet. Régi kérdések — új válaszok*. Budapest 1993, s. 145; *Simonis de Kéza Gesta Hungarorum*. Simon of Kéza. *The Deeds of the Hungarians*. Edited and translated by L. Veszprémy and F. Schaer. With a study by J. Szűcs. (Central European Medieval Texts). Budapest 1999, s. 70, przyp. 2.

⁵³ T. Lewicki, W. Swoboda: *Szeklerzy*. W: SSS. T. 5. Wrocław 1975, s. 524; L. Kiss: *Földrajzi nevek...*, I. köt., s. 343; Gy. Németh: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Közzéteszi Á. Berta. Budapest 1991², s. 271, 291; Gy. Györffy: *A csatlakozott népek...*, s. 48; *Johannes de Thurocz...* Vol. 2/1, s. 132—133; Gy. Kristó: *A székelyek eredetéről* (*Szegedi Középkortörténeti Könyvtár* (dalej: SzKK). Szeged 1996, s. 23—24.

⁵⁴ *Emnetzur et Vltzidur consanguinei eius* [i. e. Hernac, filii Attilae] in *Dacia ripense Vto et Hiscio Almoque potiti sunt... De origine actibusque Getarum*. W: MGH. *Auctores antiquissimi*. T. 5. P. 1. Ed. Th. Mommsen. Berolini 1882, L, 266, s. 127.

⁵⁵ Zob. L. Spychała: *Etnogeneza...*, s. 43—61.

„Cum ex incomprehensibili secreto aeterni consilii occultum iudicium Dei virgam gentilium peccatorum super sortem ecclesiae, culpis filiorum eius exigentibus, ponere decrevisset, seva Danorum pestis, Hungrorum rabiei iuncta, carceribus suae nativae habitationis remotis, ut fluvius subita tempestate excrescens, extra metas suorum terminorum in perniciem multarum cis citraque prope et procul se positarum gentium redundavit. Quibus nemine resistente — neque enim quispiam valebat furori Domini, digne omnibus imminente — Misia eversa, Marahensiumque licet gentilium convulsis tabernaculis, suam olim Pannoniam irruerunt.”⁵⁶

a za nimi *Gesta episcoporum Tullensium* (XII wiek):

„[...] saeva Danorum pestis, Hungrorum rabiei iuncta, carceribus suae nativae habitationis egressa, multarum regionum finibus devastatis, post cedem Germaniae Galliam Belgicam incendit.”⁵⁷

W *Historia abbatis Condomensis* (XIV² wiek) pod nazwą Hunów kryją się Węgrzy:

„Post mortem [...] Lodoici Pii [...] gentes perfidae et cultibus adhuc daemonum irretitae, Sclavorum videlicet, Normannorum atque Hunnorum [i.e. Hungarorum], occasione accepta, suae claustra habitationis irruerunt, et per intervalla temporum sibimet succedentes, nonnullas Galliae provincias invaserunt [...]”⁵⁸

Szczególnie charakterystyczny jest zwrot odnoszący się do Węgrów: *carceribus suae nativae habitationis, suae claustra habitationis* w rozumieniu wyrwania się Węgrów ze swojego naturalnego więzienia, zamkniętego miejsca zamieszkania. Przy tym widoczny jest tutaj wpływ średniowiecznej wizji eschatologicznej. Pojawia się motyw „bicia Bożego”, kary za grzechy, a narzędziem Boga są uwolnieni z zamknięcia Węgrzy, co z kolei nasuwa na myśl słowa z listu mnicha kongregacji św. Germana⁵⁹.

W *Vita S. Udalrici* (XI¹ wiek)⁶⁰ i *Chronicon Baiariae* Wita Arnpekiusa (po 1495)⁶¹ znajdujemy już dużo bardziej negatywną opinię: *Hungari, qui erant civitas diaboli*, a autor *Vita S. Deicoli* określa

⁵⁶ *Ex Miraculis S. Apri*. Ed. G. Waitz. W: MGH S. T. 4, c. 22, s. 517; *Catalogus*. T. 2, s. 1634.

⁵⁷ *Gesta episcoporum Tullensium*. Ed. G. Waitz. W: MGH S. T. 8, c. 30, s. 639; *Catalogus*. T. 2, s. 1050.

⁵⁸ *Historia abbatis Condomensis*. W: *Catalogus*. T. 2, s. 1165.

⁵⁹ Zob. wyżej. Por. M. G. Kellner: *Die Ungarneinfälle im Bild der Quellen bis 1150. Von der „Gens detestanda” zur „Gens ad fidem Christi conversa”*. (Studia Hungarica. Schriften des Ungarischen Instituts München. T. 46). München 1997, s. 80.

⁶⁰ *Vita S. Udalrici episcopi Augustani*. W: *Catalogus*. T. 3, c. 14, s. 2614.

⁶¹ *Vitus Arnpekius. Chronicon Baiariae*. W: *Catalogus*. T. 3, Lib. IV, c. 3, s. 2639.

Węgrów krótko, ale dosadnie: *viri diabolici*⁶². Obraz apokaliptycznej wizji dopełnia opat Ursio z Hautmont w swoich *Miracula S. Marcelli papae et martyris* (między 1054 i 1079):

„[...] *Riphei montes super Galliam emiserunt Hungrorum et Hunnorum tempestates et fulmina, a quibus desolatis ecclesiis, monachis et monialibus et clericis postliminio dampnatis, Altus-mons humiliatus, inter cetera factus est locus desolationis [...]*”⁶³

Wymienienie tutaj Gór Ryfejskich może być nawiązaniem do średniowiecznego wątku etnogenetycznego, według którego za miejsce *origo* (*Hungarorum* uchodziła Scytia, której jedną z granic stanowiły lokalizowane na północy Góry Ryfejskie⁶⁴.

⁶² *Ex Vita S. Deicoli*. Ed. G. Waitz. W: MGH S. T. 15, p. 2, c. 11, s. 677; *Catalogus*. T. 3, s. 2331. Por. M. G. Kellner: *Die Ungarneinfälle...*, s. 72–73.

⁶³ *Ex Miraculis S. Marcelli auctore Ursione abbate Alti-montis*. Ed. O. Holder-Egger. W: MGH S. T. 15, p. 2, s. 800; *Catalogus*. T. 2, c. 1, s. 1647. Por. M. G. Kellner: *Die Ungarneinfälle...*, s. 58, 79.

⁶⁴ Zob. L. Spychała: *Etnogeneza...*, s. 182–183, 190–191, 195–196, 228. Można jednak również inaczej odczytać znaczenie tej nazwy. Góry Ryfejskie nie musiały być zawsze „identyfikowane” z górami leżącymi na dalekiej północy. W źródłach proveniencji włoskiej XIII–XIV¹ wieku, wyraźnie ze sobą filiacyjnie powiązanych, pojawiają się one w relacji o inwazji mongolskiej 1241 roku w jakby podwójnym znaczeniu. Bartłomiej z Lukki w swoich *Annales* zapisał: „*Tartari transeuntes Ripheos montes, ut in Gestis Germanorum continetur, et Ungarorum marchias, quas ipsi Silvas vocant, Ungariam vastant, nemini parcentes sive sexui sive etati.*” (*Tholomei Lucensis Annales*. W: MGH SRG. NS. T. 8. Ed. B. Schmeidler. Berlin 1930, ad a. 1222, s. 110) oraz: „*Tartari occupatis orientalibus partibus, ut Martinus refert et in Gestis Germanorum scribitur, et crudeliter subactis in duo agmina se dividentes unum Ungariam et Poloniam intravit ex parte Ruscie circa ripam maris Pontici, transeuntesque montes Riffeos, quos hodie Ungari Silvas vocant, Ungariam et Poloniam vastant, nulli parcentes sexui vel etati; tandem discordia inter eos orta retrocedunt; post quorum recessum gentes populique Pannonie, qui prope dictas inhabitant Silvas, Olleraci videlicet et Siculi, adhibuerunt curam, ut ulterius ad nos transire non possint.*” (Tamże, ad a. 1230, s. 117.), a w *Historia ecclesiastica*: „*Tartari transuentes montes Riphaeos, qui dividunt Asiam maiorem ab Europa, ut habes in nostra Tripartita lib. II, marchias Hungarorum, quas ipsi Silvas vocant, totam Hungariam quasi vastant, nemini parcentes sive sexui, sive aetati, ut Historiae Germanorum tradunt.*” (*Catalogus*. T. 3, Lib. 21, c. 25, s. 2007) oraz: „[...] *Tartari sibiugatis orientalibus partibus, ad boreales et occidentales se conferunt, ut Gesta Germanorum tradunt. Unde in duo agmina se dividentes, unum in Hungariam et Poloniam intrat ex parte Russiae circa ripam maris Pontici, transeuntesque montes Riphaeos, quos Hungari Sylvas vocant, Hungariam et Poloniam vastant [...]* Sed Deo disponente, orta est discordia inter eos, et sic retrocedunt. Post quorum recessum gentes populique Pannoniae, qui prope dictas inhabitant Sylvas, adhibuerunt curam, passus ita claudentes, ut ulterius transire non possent.” (Tamże, c. 34, s. 2007). Dziejopis czerpał tu z *Kroniki Marcina z Opawy*, ale drugie jego źródło pozostaje nadal nieznane. Zdaniem B. Schmeidlera informacje o Węgrzech zapisane w tym rozdziale pochodzą z jakiegoś źródła austriackiego, powiązanego z południowoniemiecką annalistyką

W przytoczonych powyżej przekazach zdaje się brakować przyśłowiowej „kropki nad i”. Zastosowanie w połączeniu z Węgrami motywu gniewu Bożego, kary za grzechy, narzędzia w rękę Boga, nazwanie ich diabłami i wywiedzenie z odległych krańców ekumeny, pojawiający się motyw izolacji, uwięzienia Madziarów oraz ich uwolnienia, zniszczenia bariery nasuwa określone skojarzenia z apokaliptycznymi ludami Gog i Magog, zamkniętymi między górami i bramą

(MGH SRH. NS. T. 8, s. XXIV—XXV). Informacje pokrewne tym, jakie zapisał Bartłomiej, znajdujemy również w dwóch innych źródłach włoskich. Marino Sanuto w *Historia Hierosolymitana* (1306—1321) pisał: „[...] *Tartari transeuntes montes Rifeos, qui dividunt Asiam maiorem ab Europa, marchias Ungarorum perforant, quas ipsi sylvas vocant: et per Ungariam nulli parcutunt sexui vel aetati.*” (Marino Sanudo. *Historia Hierosolymitana*. W: *Catalogus*. T. 2, Lib. III, c. 11, 10, s. 1558) oraz: „[...] *Tartari [...] in duo agmina se dividentes. Unum Ungariam et Poloniam intrat ex parte Rusiae, circa ripam maris Pontici, transeuntes montes Ripheos, quos Ungari Sylvas vocant [...] gentes Pannoniae, qui prope dictas inhabitant Sylvas, Olaci vicelicet et Siculi, passus clausurunt, ut amplius transire invadunt.*” (Tamże, c. 11, 13, s. 1558.), a Andrea Dandolo (zm. 1354) w *Chronicon Venetum*: „*Tartari transeuntes montes Riphaeos, qui dividunt Asiam maiorem ab Europa, per marchias Hungarorum, quas Sylvas vocant, et per Hungariam, nulli parcutunt sexui vel aetati.*” (Andreas Dandolo. *Chronicon Venetum*. W: *Catalogus*. T. 1, Lib. X, c. 4, 36, s. 64). Z przytoczonych fragmentów wynika, że raz *montes Riphei* występują w klasycznym znaczeniu jako góry leżące w północno-wschodniej części ekumeny, drugim zaś razem oznaczają one marchie węgierskie, zwane *Silvae*, a ta identyfikacja ma jakoby pochodzić — jak podkreśla to Bartłomiej — od samych Węgrów. Trudno jest ustalić genezę tego poglądu. Zwrócić jednak warto uwagę na to, że w anonimowych *Gesta Hungarorum* (pocz. XIII wieku) znajduje się wzmianka, według której Węgrzy, aby dostać się do Pannonii, względnie *confinium / partes Hung* (okolice Ungvár, dzis. Užgorod na Ukrainie zakarpackiej — zob. P. magistri, qui Anonymus dicitur, *Gesta Hungarorum*. Praefatus est textumque recensuit Ae. Jakubovich, annotationes exegeticas adiecit D. Pais. W: SRH. Vol. 1, s. 37, przyp. 2; Z. Hilczner-Kurnatowska: *Užgorod*. W: SSS. T. 6, s. 285; L. Kiss: *Földrajzi nevek...*, 2. köt., s. 705; M. Takács: *Ungvár*. W: KMTL, s. 700; P. Engel: *Ung*. W: KMTL, s. 699—700) musieli przekroczyć *silvam Houos / Howos* (SRH. Vol. 1, c. 9, s. 45, c. 11, s. 48, c. 12, s. 50, 51; *Die „Gesta Hungarorum” des anonymen Notars. Die älteste Darstellung der ungarischen Geschichte*. Unter Mitarbeit von L. Veszprémy hrsg. von G. Sillagi (Ungarns Geschichtsschreiber. Bd. 4). Sigmaringen 1991, s. 48, 52, 54), czyli w języku węgierskim: *Havas*. Cały zapis odczytują badacze jako *Havaserdő*, przy czym węg. *erdő* odpowiada łac. *silva*, a *Havas* — znaczy *ośnieżony, śnieżny*, czyli nazwa węgierska znaczy *Ośnieżony Las*. Historycy dość zgodnie w oparciu o wzmianki *Gesta Hungarorum* Szymona z Kéza o *Ruthenorum Alpes* (SRH. Vol. 1, c. 27, s. 165) i *Povest' vremennykh let* (g. 6406, tj. 898) o *Gory Ugor'skija* (*Povest' vremennykh let*. Č. 1: *Tekst i perevod*. Podgotovka teksta D. S. Lichačev. Perevod D. S. Lichačev i B. A. Romanov. Red. V. P. Adrianova-Peretc. Leningrad 1950, s. 21; zob. też Č. 2: *Priloženija*. Stati i komentarii D. S. Lichačev. Moskva 1950, s. 256; *Powieść minionych lat*. Charakterystyka historycznoliteracka, przekład i komentarz: F. Sielicki. Red. M. Jakóbiec, W. Jakubowski. Wrocław—Warszawa—Kraków 1988, s. 228, przyp. 1), identyfikują tę nazwę z północno-wschodnią częścią pasma Karpat,

zbudowaną przez Aleksandra Wielkiego, które wyrwać się mają z więzienia, zwiastując koniec świata.

Trudno stwierdzić, czy utożsamienie Węgrów z apokaliptycznymi ludami w początkach X wieku miało jakiś wpływ na ich identyfikację z Hunami, albo odwrotnie. Hunowie byli jednym z pierwszych etnosów, które połączono z uwięzionymi przez Aleksandra Wielkiego ludami Gog i Magog⁶⁵. Do motywu uwięzionych ludów nawiązują

zwaną w średniowieczu *Havas(ok)*, przez D. Paisa zawężoną do górzysego obszaru dawnego komitatu Máramaros (SRH. Vol. 1, s. 45, przyp. 2; O. R. Halaga: *Porta Poloniae. W kwestii szlaków karpaccich we wczesnym średniowieczu*. „Acta Archaeologica Carpathica” 1965, T. 7, s. 20; W. Swoboda: *Silua Houos*. W: SSS. T. 5, s. 181—182; *A magyarok elődeiről...*, s. 287, przyp. 287; *Képes Krónika...*, s. 290, przyp. 131; Gy. Györffy: *Az Árpád-kori Magyarországi történeti földrajza*. I. köt.: *Abaujvár, Arad, Árva, Bács, Baranya, Bars, Békés, Bereg, Beszterce, Bihar, Bodrog, Borsod, Brassó, Csanád és Csongrád megye*. Budapest 1987, s. 519; 4. köt.: *Liptó, Máramaros, Moson, Nagysziget, Nógrád, Nyitra, Pest és Pilis megye*. Budapest 1998, s. 111; *Die „Gesta Hungarorum”...*, s. 150, przyp. 88; L. Blazovich: *Havasok*. W: KMTL, s. 258, 260; *A honfoglalás korának történeti forrásai*. T. Olajos. H. I. Tóth és I. Zimonyi közreműködésével szer. Gy. Kristó. (SzKK. T. 7). Szeged 1995, s. 291, przyp. 959; Gy. Györffy: *Krónikáink...*, s. 94—95). Por. A. Wędzki: *Karpaty*. W: SSS. T. 2, s. 377; L. Blazovich: *Kárpátok*. W: KMTL, s. 332; L. Makkai: *Havasalföld*. W: KMTL, s. 257. W przekazie rabina Szelomo Lishaqi (ok. 1090) Węgry jawią się jako kraina otoczona górami i lasami, do których można się dostać jedynie przez bramę—wrota (przełęcz). S. Kohn: *Héber kuforvadások...*, s. 49—50; O. R. Halaga: *Porta Poloniae...*, s. 5—6). Prawdopodobnie najpóźniej u schyłku XIII stulecia doszło do zidentyfikowania Gór Ryfejskich, zwanych też *montes nivei*, czyli *górami śnieżnymi* (!), z częścią Karpat, także w podobny sposób określaną przez źródła węgierskie. Nie stało się to wbrew temu co sugeruje Bartłomiej z Lukki — na Węgrzech, gdyż tam jak świadczą o tym przekazy kronik węgierskich XIII—XV wieku — nie utożsamiano tych nazw i trudno przypuszczać, aby popełniono tak rażący „błąd” natury geograficznej. Miało to miejsce raczej gdzieś daleko od terytorium Węgier, być może właśnie na Półwyspie Apenińskim, a znajomość znaczenia węgierskiej nazwy Karpat mogła stanowić dodatkowy argument przemawiający na rzecz tej identyfikacji. Na marginesie warto tu odnotować, że nazwą *Riphaei montes* w epoce nowożytniej określano niekiedy Karkonosze — V. Burda: *Vybraná mapová díla na území našeho státu* — <http://www.spszem.cz/historie.htm> [s. 2].

⁶⁵ Zob. wyżej przyp. 5. Św. Hieronim w jednym ze swoich listów zapisał: „[...] ab ultima Maeotide inter glaciale Tanain et Massagetarum inmanes populos, ubi Caucasi rupibus feras gentes Alexandri claustra cohibent, erupisse Hunorum examina [...]” — *Sancti Eusebii Hieronymi Epistulae*. P. 2: *Epistulae LXXI—CXX*. Recensuit I. Hilberg. (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum — dalej: CSEL. Vol. 55). Vindobonae—Lipsiae 1912, *Epistula LXXVII: Ad Oceanum de morte Fabiolae*, c. 8, s. 45, a Paweł Orozjusz: „Siquidem gens Hunorum, diu inaccessis seclusa montibus, repentina rabie percita exarsit in Gothos [...]” — *Pauli Orozii Historiarum adversus paganos libri VII. Accedit eiusdem Liber apologeticus*. Recensuit et commentario critico intruxit C. Zangemeister. (CSEL. Vol. 5). Vindobonae 1882, Lib. VII, 33, s. 518. Za nim podąża Izydor z Sewilli: „Ugnos antea Hunnos vocatos [...] qui prius in ultima Maeotide inter

odosobnione w średniowiecznym dziejopisarstwie wzmianki Herigera i czerpiącego z niego Egidiusza z Aureae Vallis. W *Gesta episcoporum Tungrensium et Leodiensium* zachował się wywód etnogenetyczny Hunów, a sądząc z końcowej konkluzji również i Węgrów, wskazujący na ich pochodzenie od wygnanej z Rzymu i uwięzionej w odległej krainie ludności, przeważnie hebrajskiego pochodzenia⁶⁶, powtórzony niemal słowo w słowo przez Egidiusza w powstałych przed połową XIII wieku *Gesta episcoporum Leodiensium*⁶⁷.

Zanim spróbujemy odpowiedzieć na pytanie o genezę identyfikacji Węgrów jako ludów Gog i Magog, zastanowimy się nad prawdopodobną chronologią jej powstania. O ile autorem listu do biskupa Verdun był Remigiusz z Auxerre, a adresatem Dado, to pismo powstało nie wcześniej niż w 880 roku, ale przed 908 rokiem, gdy zmarł zakonnik św. Germana. Tę pierwszą datę można właściwie przesunąć przynajmniej do początku lat dziewięćdziesiątych IX wieku (892,

glaciale Tanaim et Massagetarum immanens populos habitaverunt. Deinde [...] Caucasi rupibus, ubi feras gentes Alexandri claustra cohibent, eruperunt [...]" — *S. Isidori Etymologiarum libri XX*. W: PL. T. 82. Parisiis 1878, Lib. IX, c. II, 66, szp. 334. Przekaz Orozjusza posłużył za źródło m.in. pochodzącym z początku XI wieku *Annales Quedlinburgenses*, które wtórują wczesnośredniowiecznym autorom: „[...] gens Hunorum, diu inaccessis seclusa montibus, repentina rabie percita exarsit in Gothos [...]” — *Annales Quedlinburgenses*. W: MGH S. T. 3, s. 30, i napisanemu w drugiej połowie XII wieku *Chronicon Hugona z Flavigny*: „Gens igitur Hunorum diu inaccessis reclusa montibus, repentina rabie percita exarsit in Gothos [...]” — MGH S. T. 8, Lib. I, s. 302. Do przekazu św. Hieronima nawiązał też Ekkehard z Aura (*Chronicon Urspergense*), pisząc: „Ea tempestate [i.e. Valentis imperatoris] Hunorum gens, diu inaccessis seclusa montibus [...] exarsit in Gothos [...]” — MGH S. T. 6, ad a. 377, s. 119. W *Codex Marbacensis Kroniki Ottona*, biskupa Frieising, znajduje się nota marginalna napisana ręką w XIII wieku: „[...] Huni, dicebantur antiquitus a Caspis portis primitus egressi. Occidentales vero Huni sunt quos Ungaros et Auares appellamus.” — MGH S. T. 20, Lib. V, c. 4, s. 216.

⁶⁶ „[...] Claudius [caesar] [...] non solum Iudeos expelli iussisset ab Urbe, sed et omnes inbecilliores cum ipsis Iudeis [...] claudi fecisset in quodam abdito terrae [...]” — *Gesta episcoporum Tungrensium et leodiensium Herigeri abbatis Lobiensis*. Ed. R. Koepke. W: MGH S. T. 7, c. 17, s. 171; *Catalogus*. T. 2, s. 1122. Zob. L. Sychała: *Etnogeneza...*, s. 125–130.

⁶⁷ „[...] Claudius [caesar] non solum Iudeos expelli iussisset ab Urbe, sed et omnes invalidiores plebis cum ipsis Iudeis [...] et eos includi fecisset in quodam abdito terre [...]” — *Gesta episcoporum Leodiensium Aegidii Aureaevallensis*. Ed. I. Heller. W: MGH S. T. 25, Pars I, c. 20, s. 19; *Catalogus*. T. 1, s. 18. Nieco dalej podaje dziejopis: „Gens Hunorum inaccessis clausa montibus rabie inopia exarsit, vimque omnem in opes Romanas sparsit.” — MGH S. T. 25, Pars I, c. 26, s. 22. Wykazująca dość bliskie pokrewieństwo, w stosunku do relacji obu powyższych źródeł, opowieść zachowała się w omawianym tu liście do biskupa Verdun — K. J. Heilig: *Der Brief...*, s. 22–23. Por. *Catalogus*. T. 2, s. 1237–1238; R. B. C. Huygens: *Une témoin...*, s. 234.

894)⁶⁸, gdy Węgrzy biorą udział w konflikcie frankijsko-morawskim. Wcześniejsze wzmianki źródłowe, odnoszące się do lat 862⁶⁹ i 881⁷⁰, można pominąć, gdyż znane są one z pojedynczych przekazów i dotyczą odosobnionych, odległych w czasie wydarzeń. W liście do biskupa Verdun natomiast zapisano: „[...] *in nostris grassantur ceruicibus* [...]”⁷¹, co odnosić się może tak do powtarzających się najazdów, dotyczących — ogólnie mówiąc — wspólnotę chrześcijańską⁷², jak i wskazywać na inwazję węgierską w okolicach Verdun i ośrodka, w którym tworzył okryty mgłą tajemnicy autor pisma. Identyfikacja Węgrów *expressis verbis* jako ludy Gog i Magog musiała narodzić się we wczesnej fazie węgierskich najazdów, gdy kontakty z nimi były jeszcze sporadyczne, gdy raczej o nich słyszano, niż ich widywano.

O ile przyjąć, że autor listu, używając zaimka osobowego *nostris*, na myśli miał okolice Verdun i terytorium, z którym był lub czuł się związany, czas spisania listu uzależnić można by od poświadczanego źródłowo pierwszego najazdu Madziarów na Lotaryngię i sąsiednie ziemie. Po raz pierwszy Węgrzy przekroczyli Ren w 911 roku, najeżdżając na graniczącą od południa z Lotaryngią Burgundię⁷³. Dwa lata później Madziarzy znowu pojawili się w północnej Bur-

⁶⁸ *Annales Fuldenses*. W: *Fontes ad historiam regni Francorum aevi Karolini illustrandam* (dalej: *Fontes*). P. 3: *Annales Fuldenses. Reginonis Chronica. Notkeri Gesta Karoli*. Editionum quas paraverant F. Kurze et H. Haefele textum denuo imprimendum curavit R. Rau. (Ausgewählte Quellen... Bd. 7). Berlin 1960, s. 154, 160; *Catalogus*. T. 1, s. 132.

⁶⁹ *Annales Bertiniani*. W: *Fontes*. P. 2: *Annales Bertiniani, Annales Vedastini, Annales Xantenses. Annales Bertinianos* a G. Waitz editos emendavit, ceterorum textum a B. von Simson paratum denuo imprimendum curavit R. Rau. (Ausgewählte Quellen ... Bd. 8). Berlin s. d., s. 114; *Catalogus*. T. 1, s. 111.

⁷⁰ *Continuatio altera Annalium Iuvavensium maximatorum*. Ed. H. Bresslau. W: *MGH S. T.* 30, P. 2, s. 742; brak w: *Catalogus*. T. 1, s. 754.

⁷¹ K. J. Heilig: *Der Brief...*, s. 23. Por. R. B. C. Huygens: *Une témoin...*, s. 234; *Catalogus*. T. 2, s. 1238.

⁷² Zdaniem E. Dümmlera Remigiusz z Auxerre nie widział nigdy Węgrów, a pisząc powyższe słowa miał na myśli *die Christenheit im Ganzen und [...] benachbarte Länder*. E. Dümmler: *Zum Remigius...*, s. 566—567.

⁷³ G. Fasoli: *Le incursioni...*, s. 124—125; Sz. de Vajay: *Der Eintritt des ungarischen Stammesbundes in die europäische Geschichte (862—933)*. (Studia Hungarica. 4. Schriften des Ungarischen Instituts München). Mainz 1968, s. 49—50; Gy. Kristó: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államig (Elvek és utak)*. Budapest 1980, s. 241; Gy. Györffy: *A kalandozások kora*. In: *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242—ig*. Főszer. Gy. Székely, szer. A. Bartha. I. köt., 1. rész (*Magyarország története tíz kötetben*). Budapest 1984, s. 661; Gy. Kristó: *Az Árpád-kor háborúi*. Budapest 1986, s. 26.

gundii⁷⁴. W 917 roku najechali Bazyleę, a następnie Alzację i Lotaryngię⁷⁵. Dwa lata później pustoszyli Lotaryngię i Francję⁷⁶. W 926 roku znad Bodensee wpadli do Alzacji, skąd skierowali się ku północy, do dzisiejszej południowej Belgii, ku Ardenom, a następnie przebywszy Lotaryngię, znaleźli się w okolicach Reims. Prawdopodobnie ruszyli następnie ku zachodowi, być może dotarli do Atlantyku. Ich najazd dotknął więc przede wszystkim wschodnie części państwa zachodnich Franków, Burgundię i Lotaryngię⁷⁷. Po raz kolejny, zapewne dopiero w 934 roku, dotarli przynajmniej w okolice Metz⁷⁸. Rok później, przekroczywszy Ren, najechali górną Burgundię i Akwitanię⁷⁹, a w roku 937 wpadli do Lotaryngii, we Francji spustoszyli okolice Reims i Sens, znaleźli się w pobliżu Orleanu i dotarli do Atlantyku. Pojawili się też w Akwitanii, a w drodze powrotnej najechali Burgundię (na południe od Dijon, aż do doliny Rhône)⁸⁰. Kolejny raz dopiero w 951 roku pojawili się na zachód od Renu, plądrując Akwitanię, dokąd dotarli poprzez północną część Półwyspu Apenińskiego i Alpy⁸¹. Ostatni raz przekroczyli Ren w 954 roku, w okolicach Worms. Przeprowadzeni zostali przez Lotaryngię przez tamtejszego księcia Konrada Czerwonego (944—953, zm. 955), po czym spustoszyli zachodnią część Francji (Gladbach, Maastricht, Hesbaye, Carbonaria, Gembloux, Tournai, Lobbes, Cambrai, Laon, Reims, Chblon, Metz, Gorze) i Burgundię⁸².

⁷⁴ G. Fasoli: *Le incursioni...*, s. 126; Sz. de Vajay: *Der Eintritt...*, s. 52; Gy. Kristó: *Levedi...*, s. 242—243; Gy. Györffy: *A kalandozások...*, s. 661; Gy. Kristó: *Az Árpád-kor...*, s. 26; A. Németh: *A Dado-levélben...*, s. 113.

⁷⁵ G. Fasoli: *Le incursioni...*, s. 128—131; Sz. de Vajay: *Der Eintritt...*, s. 60—61; Gy. Kristó: *Levedi...*, s. 245—246; Gy. Györffy: *A kalandozások...*, s. 662; Gy. Kristó: *Az Árpád-kor...*, s. 27; A. Németh: *A Dado-levélben...*, s. 113.

⁷⁶ G. Fasoli: *Le incursioni...*, s. 131—133; Sz. de Vajay: *Der Eintritt...*, s. 61, 62; Gy. Kristó: *Levedi...*, s. 249—251; Gy. Györffy: *A kalandozások...*, s. 663; Tenże: *Az Árpád-kor...*, s. 27; A. Németh: *A Dado-levélben...*, s. 113.

⁷⁷ G. Fasoli: *Le incursioni...*, s. 143—148; Sz. de Vajay: *Der Eintritt...*, s. 74—76; Gy. Kristó: *Levedi...*, s. 259—265; Gy. Györffy: *A kalandozások...*, s. 666—667; Gy. Kristó: *Az augsburgi csata. (Sorsdöntő történelmi napok. 8).* Budapest 1985, s. 17—23; Tenże: *Az Árpád-kor...*, s. 28—32.

⁷⁸ Gy. Kristó: *Levedi...*, s. 268; Tenże: *Az augsburgi csata...*, s. 24.

⁷⁹ G. Fasoli: *Le incursioni...*, s. 162, 163; Gy. Kristó: *Levedi...*, s. 271; Gy. Györffy: *A kalandozások...*, s. 672; Gy. Kristó: *Az Árpád-kor...*, s. 36.

⁸⁰ G. Fasoli: *Le incursioni...*, s. 164—167; Gy. Kristó: *Levedi...*, s. 271—274; Gy. Györffy: *A kalandozások...*, s. 672; Gy. Kristó: *Az augsburgi csata...*, s. 26—29; Tenże: *Az Árpád-kor...*, s. 36—37.

⁸¹ G. Fasoli: *Le incursioni...*, s. 184—185; Gy. Kristó: *Levedi...*, s. 283—284; Gy. Györffy: *A kalandozások...*, s. 686; Gy. Kristó: *Az augsburgi csata...*, s. 77; Tenże: *Az Árpád-kor...*, s. 39.

⁸² G. Fasoli: *Le incursioni...*, s. 186—194; Gy. Kristó: *Levedi...*, s. 284—288;

Obszar poszukiwań można spróbować zawęzić do terytorium biskupstwa Verdun. O zagrożeniu i zniszczeniu przez Węgrów siedziby biskupiej informują nieliczne, na dodatek powstałe dopiero w XII wieku, źródła, które nie podają też dokładniejszej chronologii tego wydarzenia⁸³. Anonimowy autor *Vita Richardi abbatis S. Vitoni Viridunensis* (ok. 1100) przekazał:

„*Erat tunc temporis ista ecclesia [i.e. S.Vitii Viridunensis] sanctorum licet corporibus insignis, beneficiis tamen satis exigua, utpote post Hunnorum [i.e. Hungarorum] seu Normannorum vastationem, et interemtionem eam incolentium canonicorum, haud magnis impensis pro angustia temporum restructa, [...]*”⁸⁴,

zaś Laurenty z Leodium w *Gesta episcoporum Viridunensium et abbatum S. Vitoni* (XII¹ wiek) przytoczył fragment listu napisanego przez duchownych z Verdun, uznanego przez G. Waitza za zaginiony:

„*Anno primo Bernuini praesulis [Viridunensis] crudelissima gens Hungrorum istud episcopium irruit, omnia pene incendit, homines aut necavit aut abduxit. Refert vita sancti Basoli, tunc eos divinitus fuisse repulsos a coenobio Belliloci, quod est in honore sancti Mauricii. De istis infortuniis extat epistola Viridunensis cleri.*”⁸⁵

G. Fasoli spalenie Verdun datuje na rok 917⁸⁶, zaś Sz. de Vajay na wiosnę 921 roku⁸⁷. Gy. Kristó problem datacji tego wydarzenia uznaje za sprawę otwartą⁸⁸. W każdym bądź razie na podstawie wzmianki w *Gesta episcoporum Viridunensium et abbatum S. Vitoni* sądzić można, że Verdun zostało zniszczone już po śmierci Dado, czyli po roku 923.

Gy. Györffy: *A kalandozások...*, s. 687–688; Gy. Kristó: *Az augsburgi csata...*, s. 78–79; Tenże: *Az Árpád-kor...*, s. 40.

⁸³ A. Németh zwraca uwagę na informacje źródeł, mówiące o pożarze Verdun w 915, względnie 917 roku, w którym spłonęły przechowywane tam księgi. Na karb tego wydarzenia kładzie badacz węgierski problemy natury chronologicznej związane z wydarzeniami lat 917–923 — A. Németh: *A Dado-levélben...*, s. 14.

⁸⁴ *Vita Richardi abbatis S. Vitoni Viridunensis*. Ed. W. Wattenbach. W: MGH S. T. 11, c. 4, s. 282; *Catalogus*. T. 3, s. 2572.

⁸⁵ *Gesta episcoporum Viridunenseium et abbatum S. Vitoni*. W: MGH S. T. 10 — *Epistola ad domnum Alberonem episcopum*, s. 491; zob. Tamże, przyp. 32; *Catalogus*. T. 2, s. 1395.

⁸⁶ G. Fasoli: *Le incursioni...*, s. 81, przyp. 147.

⁸⁷ Sz. de Vajay: *Der Eintritt...*, s. 82. Bernuin był następcą Dado. Sz. de Vajay, który powołuje się na wzmiankę *Annales S. Vitoni Viridunensis*, datujących zgon Dado na 920 rok [sic!], uznaje że w tymże roku Bernuin został jego następcą, zgodnie z wymową źródła.

⁸⁸ Gy. Kristó: *Levedi...*, s. 253–254; Tenże: *Az Árpád-kor...*, s. 27.

Gwoli uzupełnienia dodać można, że w tzw. *Polypticum Verdunense* zachowała się następująca wzmianka:

„[...] *crudelissima gens Hungarorum improvisa ipsum adiit episcopium et incensis pene omnibus villis homines extra oppida repertos aut neci dedit aut captivitati destinavit.*”⁸⁹,

którą G. Fasoli łączy z najazdem węgierskim z 926 roku⁹⁰.

Ani źródła relacjonujące przebieg najazdów węgierskich na Lotaryngię i sąsiednie, położone na zachód od Renu terytoria, ani — w węższym ujęciu — na okolice Verdun, nie pozwalają na bliższe określenie okresu, w którym biskup zwrócił się do mnicha z kongregacji św. Germana o udzielenie wyjaśnienia w sprawie nurtującej go kwestii *origo* Węgrów.

W przypadku odniesienia wzmianki z listu do Lotaryngii pod uwagę należy brać okres od 911 do 954 roku, zaś w odniesieniu do Verdun — pierwszy rok po śmierci Dado, czyli ok. 924. Rok 911, a tym bardziej 924 wykluczają osobę Remigiusza z Auxerre jako autora listu. Jedynie przyjęcie za E. Dümmlerem⁹¹, iż autor listu pisząc: [...] *in nostris grassantur ceruicibus* [...], na myśli miał ogólnie wspólnotę chrześcijańską, pozwala nadal widzieć w Remigiuszu udzielającego odpowiedzi uczonego męża. Jednak wówczas pismo powinno powstać najpóźniej w 908 roku, przed śmiercią Remigiusza⁹². Za tym rozwiązaniem zdaje się też przemawiać fakt, iż źródła powstałe w X wieku, wspominające o uwolnieniu i sprowadzeniu Madziarów przez Arnulfa, w ogóle nie wskazują na „leżącą w zasięgu ręki” identyfikację z ludami Gog i Magog. Była więc ona wówczas już niezwykle odległa żyjącym od trzech—czterech pokoleń w cieniu najazdów węgierskich chrześcijanom. W takiej perspektywie czasowej Madziarzy mogli się stać już w świadomości *illiterati* nie przybyszami zwiastującymi czas Apokalipsy, lecz najeźdźcami godzącymi na ich życie i majątek.

Inne argumenty przemawiające za wczesnym datowaniem listu wiążą się natomiast z osobą Dado, uznawanego za adresata. Otóż biskupa Verdun łączyły bliskie więzy z Reginonem (ok. 840 lub 845—915), wiążącym w swojej *Kronice*, ukończonej w 908 roku, po raz

⁸⁹ Cyt. za G. Fasoli: *Le incursioni...*, s. 147, przyp. 170.

⁹⁰ Tamże.

⁹¹ Zob. wyżej przyp. 72.

⁹² Remigiusz zmarł w wieku ok. 67 lat, a więc w sędziwym jak na epokę wieku. Korespondowałaby z tym informacja zapisana w liście, mówiąca, iż członek kongregacji św. Germana z powodu bardzo zaawansowanego wieku i choroby nie może przybyć osobiście do pasterza diecezji Verdun. Zob. K. J. Heilig: *Der Brief...*, s. 14—15. Por. *Catalogus*. T. 2, s. 1235; R. B. C. Huygens: *Une témoin...*, s. 229.

pierwszy w średniowiecznym dziejopisarstwie łacińskim Węgrów ze Scytią (ad a. 889) i prezentującym również jeden z ich obszerniejszych opisów o charakterze etnograficznym, oparty głównie na *Epitomae Historiarum Philippicarum (Trogii Pompeii)* M. J. Justyna⁹³. Nie bez powodu były opat Prüm do swojej pracy *De synodalibus causis* wybrał jako przykład ilustrujący kontakty wyższego duchowieństwa list Dado, biskupa Verdun (880—923), adresowany do Rathboda, sojusznika i przyjaciela Reginona.

„Mamy powody sądzić — pisze S. Szádeczky-Kardoss — że Dado łączyły ścisłe związki z niezbyt odległym Trewirem i z tworzącym tam pod opiekuńczymi skrzydłami Rathboda Reginonem. O tym, że do Dado mogły dotrzeć autentyczne wieści o Węgrach najeżdżających północne Włochy w latach 899—900 i potem w 904 r., świadczy napisany wierszem list biskupa Konstancji Salomona przesłany Dado, w którym była mowa o szkodach poczynionych przez Węgrów w Lombardii.”⁹⁴

⁹³ *Reginonis Chronicon*. Ed. G. H. Pertz. W: MGH S. T. 1, s. 537, 599—601, przyp. 85—93; F. Rühl: *Die Verbreitung des Justins im Mittelalter. Eine literarhistorische Untersuchung*. Leipzig 1871, s. 12—14; F. Kurze: *Handschriftliche Überlieferung und Quellen der Chronik Reginos und seines Fortsetzers*. NA. Bd. 15. 1890, s. 324; *Reginonis abbas Prumiensis Chronicon cum continuatione Treverensi*. Recognovit F. Kurze. W: MGH SRG. T. 1, s. IX; M. Manitius: *Regino und Justin*. NA. T. 25. 1900, s. 192—201 (szczególnie s. 200); Tenże: *Geschichte...*, s. 700; Z. Gombocz: *A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány. „Nyelvtudományi Közlemények” 1917, 45. évf., s. 132; J. Deir: Szkitia letrása a Gesta Ungarorumban. „Magyar Könyvszemle” 1930, 37. évf., s. 246; L. Bendefy: *Anonymus és Kézay Simon mester Scythiája*. Budapest 1938, s. 2; *Reginonis Chronica*. W: *Fontes*. Cz. 3, s. 8; K. F. Werner: *Zur Arbeitsweise des Regino von Prüm. „Die Welt als Geschichte” 1959, Bd. 19, s. 103—104; E. Hlawitschka: Regino von Prüm (gest. 915). „Rheinische Lebensbilder” 1975, Bd. 7, s. 18, 19, 22; A magyarok elődeiről...*, s. 204, 298, przyp. 469; *A honfoglalás korának tört forrásai*. Red. Gy. Kristó, T. Olajos, I. H. Tóth, I. Zimonyi. (SzKK. 7). Szeged 1995, s. 185, przyp. 606; s. 197, przyp. 616; Gy. Györffy: *Krónikáink...*, s. 49. Zdaniem Gy. Kristó Regino korzystał nie z dzieła Justyna, lecz ze sporządzonego w oparciu o nie w VII wieku wyciągu, zwanego *Exordia Scythica* — Gy. Kristó: *Az Exordia Scythica, Regino és a magyar krónikák*. „Filológiai Közöny” 1970, 17. évf., s. 106, 115.*

⁹⁴ Przekład L. S. S. Szádeczky-Kardoss: *Még egyszer Regino és a korabeli magyarok*. In: *Az Alföld a 9. században (Az 1992. november 30—december 1-én elhangzott előadások tört változatai)*. Wyd. G. Lőrinczy. Szeged 1993, s. 228; L. Spychała: *Capillum usque ad cutem ferro caedunt*. W kwestii źródeł i wiarygodności przekazu Kroniki Reginona o Węgrach. W: *Viae historicae. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Lechowi A. Tyszkiewiczowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*. „Acta Universitatis Wratislaviensis”. No 2306. „Historia”. Wrocław 2001, s. 35—36. Chodzi oczywiście o Salomona III (890—919) i jego list z ok. 904 roku — E. Dümmler: *Zum Remigius...*, s. 587; M. Manitius: *Geschichte...*, s. 594—595. Zob. H. Marczali: *Nyugati...*, s. 334—335.

Musiał więc Dado już przed 908 rokiem, a więc rokiem ukończenia *Kroniki* Reginona i śmiercią Remigiusza, dysponować stosunkowo dokładnymi jak na ówczesne warunki informacjami o Madziarach. Skoro więc — jak to starał się wykazać S. Szádeczky-Kardoss — Reginon korzystał z informacji Dado z pewnością przed 908 rokiem, to trudno przypuszczać, aby biskup Verdun w tym lub późniejszym czasie zwracał się z zapytaniem do swojego interlokutora. Po roku 908 znający się z Reginonem Dado, szukając odpowiedzi na nurtujące go pytania, mógł sięgnąć przynajmniej do jego *Kroniki*. Problem z identyfikacją Węgrów mógł więc nurtować biskupa Verdun zapewne nie później niż na przełomie IX i X wieku, gdy Madziarzy najechali północną część Półwyspu Apenińskiego. Możemy się tylko domyślać, że najpierw zidentyfikowano siejących grozę i zniszczenie Węgrów z apokaliptycznymi *gentes*. Dopiero potem na pierwszy plan wysunął się motyw izolacji tych ludów, przybyłych spoza trudnych do pokonania przeszkód, nawiązujący prawdopodobnie do awarskich ringów.